

Ilustracja 1. Łódź, budowa kolonii mieszkaniowej na Polesiu Konstantynowskim (w środku Izaak Gutman, absolwent Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, kierownik techniczny w firmie Izraela Tyllera, realizującej budowę). Fot. autor nieznany, 1928–1930, prywatne archiwum Izaaka Gutmana, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN

Figure 1. Łódź, construction of the Polesie Konstantynowska Housing Estate (Izaak Gutman, graduate of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology, technical manager at the Izrael Tyller Company, seen during construction). Photograph by an unknown author, 1928–1930, private archives of Izaak Gutman, POLIN Museum of the History of Polish Jews

Otrzymano:

9 czerwca 2025 r.

Zaakceptowano:

1 sierpnia 2025 r.

WOJCIECH STĘPIEŃ, mgr inż. arch.

Szkoła Doktorska Politechniki Warszawskiej

wojciech.stepien.dokt@pw.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0001-7821-5667>

DOI: <https://doi.org/10.17388/WUT.2025.0039.ARCH>

Licencja/License CC BY-NC-ND 4.0 (creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0)

ŁÓDŹ W BUDOWIE. ABSOLWENCI WYDZIAŁU ARCHITEKTURY PW W ŚRODOWISKU ŁÓDZKICH ARCHITEKTÓW DWUDZIESTOLECIA MIĘDZYWOJENNEGO

WPROWADZENIE

Przedmiotem pracy jest opisanie rozwoju społeczności łódzkich architektów w latach 1918–1939 i wpływu osób wykształconych na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej na środowisko zawodowe miasta i jego krajobraz architektoniczny. Ogólna problematyka architektury Łodzi okresu międzywojennego jest tematem publikacji o charakterze naukowym i popularnonaukowym¹. Zainteresowanie badaczy obejmuje również wybrane wątki wyodrębnione z tej historii², tematy związane z łódzką społecznością architektów³ i pojedyncze sylwetki twórców⁴. Jak dotąd opracowania nie doczekało się jednak zagadnienie znaczenia pierwszych absolwentów Wydziału Architektury PW

¹ J. Olenderek, *Proces kształtowania przestrzeni w Łodzi II Rzeczypospolitej a awans administracyjny miasta*, Łódź 2004; K. Stefański, B. Ciarkowski, *Modernizm w architekturze Łodzi XX wieku*, Łódź 2018.

² A. Sztuka, *Radiostacja: nowa dzielnica mieszkaniowa modernistycznej Łodzi*, „TECHNE/TECHNH. Pismo łódzkich historyków sztuki” 2013, nr 1; W. Walczak, *Łódzkie konkursy architektoniczne w latach 1918–1939*, [w:] *Sztuka łódzka, materiały sesji naukowej oddziału łódzkiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa-Łódź 1977.

³ J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1997; K. Stefański, *Lu-dzie, którzy zbudowali Łódź leksykon architektów i budowniczych miasta*, Łódź 2009.

⁴ K. Stefański, *Henryk Hirszenberg (1885–1955) i środowisko żydowskich architektów Łodzi*, Łódź 2021; M. Dudkowski, *W stronę modernizmu. Architekt Romuald Miller*, Warszawa 2024; J. Brodzka, *Wiesław Lisowski*, Łódź 2008; W. Pardała, *Adolf Goldberg — pod(łódzki) (nie)znany architekt i (nie)znany urbanista*, [w:] *Łódź u like 2015/2016*, 7/8. *Ogólnopolskie seminarium naukowe studentów architektury: zobaczyć, dotknąć, doświadczyć, przeżyć, opowiedzieć*, red. K. Błaszczyk, T. Kroc, W. Witkowski, Łódź 2017; J. Król, *Podczas wojny przebywał w łódzkim getcie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2020, nr 16.

dla przemian zachodzących w łódzkim środowisku architektów. Praca jest efektem przeprowadzonych badań archiwalnych dotyczących życiorysów wybranych osób oraz ich twórczości (zasoby Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej dostępne obecnie w Archiwum Politechniki Warszawskiej, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Archiwum Państwowego w Łodzi, Wojskowego Biura Historycznego, Archiwum Zakładowego Urzędu Miasta Łodzi i Łódzkiego Urzędu Wojewódzkiego). Źródłem podstawowych danych biograficznych była literatura przedmiotu, a jej uzupełnieniem informacje otrzymane od członków rodzin opisywanych twórców.

ŁÓDŹ W PIERWSZYCH LATACH NIEPODLEGŁOŚCI (1918–1922)

W pierwszych latach po I wojnie światowej Łódź pozbawiona była dotychczasowej podstawy istnienia i rozwoju — przemysłu włókienniczego. Fabryki zostały pozbawione wyposażenia i personelu, surowce i gotowe produkty skonfiskowano, razem z przemysłem zamarł też handel. Czteroletni okres wojny spowodował depopulację miasta — ewakuacje, wysiedlenia, mobilizacje doprowadziły do zmniejszenia liczby mieszkańców z 600 tys. w 1914 roku do 340 tys. w roku 1918. Okupacyjne władze niemieckie w latach 1914–1918 doprowadziły jednak do awansu administracyjnego miasta i częściowego spolszczenia urzędów i szkół. Rozszerzono granice miasta, sporządzono pierwszy w historii Łodzi plan regulacyjny. Oprócz sytuacji gospodarczej i demograficznej, w pierwszych latach niepodległości Polski miasto mierzyło się z koniecznością nadrobienia zaległości w zakresie komunikacji i infrastruktury (il. 2) oraz z nieprzystającym do liczby mieszkańców wyposażeniem w obiekty użyteczności publicznej. Istniejąca zabudowa była dalece nieadekwatna do potrzeb w zakresie zamieszkania, higieny, opieki medycznej, pomocy społecznej, edukacji i kultury⁵. Dodatkowo awans administracyjny miasta oznaczał potrzebę podjęcia nowych inwestycji publicznych.

ŁÓDZKIE ŚRODOWISKO ARCHITEKTÓW W PIERWSZYCH LATACH DWUDZIESTOLECIA MIĘDZYWOJENNEGO (1918–1923)

Wobec skali potrzeb, z jakimi Łódź wkraczała w trzecią dekadę XX wieku miasto dysponowało ograniczonymi i niewystarczającymi kadrami. Administracja była dopiero w fazie kształtowania, do grona łódzkich urzędników dołączyli zatem architekci pochodzący spoza Łodzi: Wiesław Lisowski, Józef Kaban i Wacław Kowalewski, którzy w omawianym okresie byli autorami projektów dla większości budynków użyteczności publicznej⁶ (il. 3).

⁵ A. Ginsbert, *Łódź...*, op. cit., s. 138–142, 150–154; M. Łapa, *Od „miasta analfabetów” do edukacyjnego wzorca*, [w:] *Łódź, historia miasta poprzez wieki, tom 3, 1914–1945*, red. P. Waingartner, Łódź 2024, s. 82–90; M. Szymański, *Polityka gospodarcza miasta i przedsiębiorstwa miejskie*, [w:] *Łódź, historia miasta poprzez wieki, tom 3, 1914–1945*, red. P. Waingartner, Łódź 2024, s. 251–263.

⁶ J. Olenderek, *Proces...*, op. cit.

Ilustracja 2. Łódź, budowa kanalizacji w ulicy Piotrkowskiej w rejonie pl. Niepodległości, widok w kierunku północnym. Fot. autor nieznany, 1925–1939, Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APŁ), zesp. Przedsiębiorstwo Kanalizacja i Wodociągi w Łodzi, sygn. 689

Figure 2. Łódź, construction of the sewage system in Piotrkowska Street in the Niepodległości Square area looking north. Photograph by an unknown author, 1925–1939, APŁ Łódź State Archives, Łódź Water and Sewage Works Team, ref. 689

Ilustracja 3. Łódź, szkoła powszechna im. A. Mickiewicza, proj. Wiesław Lisowski, 1923. Fot. Wiesław Lisowski, 1923–1925, APŁ, zesp. Archiwum fotograficzne Wiesława Lisowskiego, sygn. 24

Figure 3. Łódź, A. Mickiewicz Primary School, design by Wiesław Lisowski, 1923. Photograph by Wiesław Lisowski, 1923–1925, APŁ, Team. Wiesław Lisowski Archives, ref. 24

Zasób wykształconych architektów zrzeszonych w łódzkim Stowarzyszeniu Techników liczył od sześciu osób w 1918 roku⁷ do osiemnastu w 1923 roku⁸ (tab. 1). W tym okresie, spośród architektów należących do Stowarzyszenia brak jest informacji na temat wykształcenia pięciu osób (Edwarda Banasza, Leona Lubotynowicza, Aleksandra Nalepińskiego, Bronisława Stawskiego i Emila Talera). Pięciu kolejnych było absolwentami uczelni rosyjskich (Franciszek Karpiński, Dawid Lande i Kazimierz Stabelski ukończyli Instytut Inżynierów w Petersburgu, Piotr Brukalski studiował na tamtejszej Akademii Sztuk Pięknych, a Teodor Gałązka w Tomsku), dwie osoby kształciły się na uczelniach niemieckich (Henryk Goldberg w Monachium i Hanowerze, Józef Kaban w Dreźnie), dwie na Politechnice we Lwowie (Karol Folkierski⁹ i Wacław Kowalewski¹⁰). W tym gronie znajdowały się również trzy osoby wykształcone w Warszawskim Instytucie Politechnicznym (Józef Referowski, Rudolf Sunderland i Kazimierz Woźnicki)¹¹. Mieczysław Neufeld, figurujący od 1919 roku na liście członków Stowarzyszenia Techników¹² nie jest tą samą osobą, która w 1923 roku ukończyła Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej¹³.

ŁÓDZKIE ŚRODOWISKO ARCHITEKTÓW NA PRZEŁOMIE LAT 20. I 30. XX WIEKU (1928–1930)

Do końca dekady, w latach 1928–1930 łódzkie organizacje i instytucje zrzeszały i zatrudniały 59 architektów (tab. 2). W tym gronie osoby wykształcone w Warszawie stanowiły stosunkowo nieliczną, ośmioosobową grupę — do absolwentów Instytutu Politechnicznego, czyli Referowskiego, Sunderlanda i Woźnieckiego dołączył Zygmunt Jezierski¹⁴ oraz absolwenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej¹⁵, łodzianie Stanisław Kowalski, Jerzy Berliner i Izaak Gutman oraz Stanisław Garliński, którego kariera w łódzkim magistracie trwała jedynie kilka miesięcy¹⁶.

⁷ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APŁ), zespół Akta miasta Łodzi (dalej AmŁ), sygn. 23582, *Materiał do Informatora m. Łodzi, Stowarzyszenie Techników w Łodzi, rok 1918–1919*.

⁸ *Kalendarz informator na województwo łódzkie na rok 1922*, Łódź 1922, s. 129–133; *Kalendarz informator na województwo łódzkie na rok 1923*, Łódź 1923, s. 196–199.

⁹ APŁ, AmŁ, sygn. 65861, Folkierski Karol.

¹⁰ APŁ, AmŁ, sygn. 63531, Kowalewski Wacław.

¹¹ *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898–1905)*, Warszawa 1955, s. 95–97.

¹² Wojskowe Biuro Historyczne w Warszawie (dalej WBH), kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, sygn. VIII.808.66.3, Akta osobowe Mieczysława Neufelda.

¹³ Archiwum Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej (obecnie Archiwum Politechniki Warszawskiej, Akta osobowe (dalej APW, AO), nr 1329.

¹⁴ *Wspomnienia byłych studentów...*, op. cit, s. 92.

¹⁵ *Warszawska Szkoła Architektury 1915–1965*, Warszawa 1967, s. 299–300.

¹⁶ APŁ, AmŁ, sygn. 65919, Garliński Stanisław.

Tabela 1.

Łódzkie środowisko architektów¹⁷ w latach 1918, 1919, 1922, 1923. Architekci zrzeszeni¹⁸
i niezrzeszeni (NZ)¹⁹ w Stowarzyszeniu Techników

l.p.	imię i nazwisko	ur.	dyplom	wykształcenie
1	Edward Banasz 1919, 1922–1923	1881, Łódź	—	brak danych
2	Piotr Brukalski 1918–1919, 1922–1923	1858, Warszawa	1883	Carska Akademia Sztuk Pięknych w Petersburgu
3	Karol Folkierski 1919, 1922–1923	1878, Lima	1905	Politechnika Lwowska
4	Teodor Gałązka 1919, 1922	1881, Marianów	1910	Politechnika w Tomsku
5	Henryk Goldberg 1918–1919, 1922–1923	1884, Łódź	1911	Politechnika w Hanowerze
6	Józef Kaban (NZ)	1886, Kraków	—	Uniwersytet Techniczny w Dreźnie (nie ukończył)
7	Franciszek Karpiński 1919, 1922–1923	1874, Stodoły	1904	Instytut Inżynierów Cywilnych w Petersburgu
8	Wacław Kowalewski 1918–1919, 1922–1923	1881, Sieradz	1912	Politechnika Lwowska
9	Dawid Lande 1919, 1922–1923	1868, Łódź	1886	Instytut Inżynierów Cywilnych w Petersburgu
10	Wiesław Lisowski (NZ)	1884, Ząbki	1916	Carska Akademia Sztuk Pięknych w Petersburgu
11	Leon Lubotynowicz 1919, 1923	—	—	brak danych
12	Aleksander Nalepiński 1923	—	—	brak danych
13	Józef Referowski 1918–1919, 1922	1874, Warszawa	—	Warszawski Instytut Politechniczny
14	Kazimierz Stabelski 1918–1919, 1922–1923	1863, Zgierz	1886	Instytut Inżynierów Cywilnych w Petersburgu
15	Bronisław Stawski 1919, 1922–1923	—	—	brak danych
16	Rudolf Sunderland 1919, 1922–1923	—	—	Warszawski Instytut Politechniczny
17	Emil Taler 1918, 1923	—	—	brak danych
18	Kazimierz Woźnicki 1919, 1922–1923	1881, Wolbórz	—	Warszawski Instytut Politechniczny

¹⁷ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 46, 49–50, 58, 60, 63, 72–74, 76, 82–83, 121–122, 133.

¹⁸ *Materiał do Informatora...*, op. cit.; *Kalendarz informator (...) 1922...*, op. cit., s. 129–133; *Kalendarz informator (...) 1923...*, op. cit., s. 196–199.

¹⁹ *Kalendarz informator (...) 1922...*, op. cit., s. 81.

Tabela 2.

Łódzkie środowisko architektów²⁰ w latach 1928–1930. Architekci zrzeszeni w Kole Architektów i Budowniczych (KAB)²¹, w Łódzkim Stowarzyszeniu Architektów (ŁSA)²² i niezrzeszeni w żadnej organizacji (NZ)²³ w tym absolwenci Wydziału Architektury PW

l.p.	imię i nazwisko	ur.	dyplom	wykształcenie
1	Antoni Begalle (KAB) 1928–1930	1886, Rozdrażew	1910	Politechnika w Monachium
2	Jerzy Berliner (ŁSA) 1930	1901, Łódź	1927	Politechnika Warszawska
3	Piotr Brukalski (KAB) 1928–1930	1858, Warszawa	1883	Carska Akademia Sztuk Pięknych w Petersburgu
4	Maurycy Bornstein (KAB) 1928–1929	1870, Włocławek	—	brak danych
5	Franciszek Chełmiński (KAB) 1928–1929	1862, Augustów	1890	Instytut Inżynierów Cywilnych w Petersburgu
6	Stanisław Cygie (ŁSA) 1929–1930	1890, Łódź	—	Politechnika w Wiedniu
7	Eugeniusz Dąbrowski (KAB) 1930	—	—	brak danych
8	Zygmunt Deuar (KAB) 1928	—	—	brak danych
9	Alfons Fiszer (KAB) 1928–1930	1885, Łódź	—	Politechnika w Rydze
10	Józef Fuchs (KAB) 1930	1884, Brzeżany	—	Szkoła techniczna w Brunn
11	Teodor Gałązka (KAB) 1929–1930	1881, Marianów	1910	Politechnika w Tomsku
12	Stanisław Garliński (NZ) 1928	1897, Warszawa	1927	Politechnika Warszawska
13	Adolf Goldberg (KAB) 1928–1930	1889, Łódź	1917	Politechnika w Monachium
14	Henryk Goldberg (KAB) 1922–1923	1884, Łódź	1911	Politechnika w Hanowerze
15	Izaak Gutman (ŁSA) 1930	1900, Łódź	1927	Politechnika Warszawska
16	Henryk Hirszenberg (KAB) 1928–1930	1885, Łódź	—	brak danych
17	Wiktor Janiszewski (KAB) 1929–1930	—	—	brak danych
18	Emil Jeske (KAB) 1928–1930	1880, Łódź	1920	Politechnika w Strelitz
19	Zygmunt Jezierski (KAB)	1881, Łódź	—	brak danych
20	Józef Kaban (KAB) 1928–1930	1886, Kraków	nd	Uniwersytet Techniczny w Dreźnie (nie ukończył)
21	Franciszek Karpiński (KAB) 1928–1930	1874, Stodoły	1904	Instytut Inżynierów Cywilnych w Petersburgu
22	Stefania Klozenberg (ŁSA) 1930	—	—	Politechnika w Wiedniu
23	R. Konówna (ŁSA) 1930	—	—	brak danych
24	Wacław Kowalewski (KAB) 1928–1930	1891, Sieradz	1912	Politechnika Lwowska

²⁰ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 47, 49–53, 60, 63, 67, 70, 72–74, 76–78, 82–85, 87–89, 104, 108, 109, 111, 115, 117–118, 119–120, 123; K. Stefański, *Ludzie...*, op. cit., s. 54, 92, 104; APŁ, AmŁ, sygn. 65954, Fuchs Józef; APŁ, AmŁ, sygn. 65919, Garliński Stanisław; Yad Vashem The World Holocaust Remembrance Center, identyfikator 1173825, Świadekstwo Anny Marii Miriam Szereszewskiej.

²¹ *Kalendarz techniczno–budowlany 1928*, Warszawa 1928, s. 435; *Kalendarz techniczno–budowlany 1929–1930*, Warszawa 1928, s. 314–315; *Kalendarz techniczno–budowlany 1930–1931*, Warszawa 1930, s. 471–472.

²² *Kalendarz (...) 1930–1931...*, op. cit., s. 472.

²³ *Kalendarz (...) 1928...*, op. cit., s. 427–428; *Kalendarz (...) 1929–1930...*, op. cit., s. 303; *Kalendarz (...) 1930–1931...*, op. cit., s. 456–485.

l.p.	imię i nazwisko	ur.	dyplom	wykształcenie
25	Stanisław Kowalski (KAB) 1928–1930	1892, Warszawa	1923	Politechnika Warszawska
26	Eugeniusz Krzeczkowski (NZ) 1928	1883, Warszawa	1911	Politechnika w Kijowie
27	Marian Kurkowski (KAB) 1930	—	—	brak danych
28	Władysław Kwapiszewski (NZ) 1928–1930	1882, Kazimierz	—	Uniwersytet Techniczny w Dreźnie
29	Dawid Lande (KAB) 1928–1929	1868, Łódź	1886	Instytut Inżynierów Cywilnych w Petersburgu
30	Henryk Lewinson (KAB) 1928–1930	1883, Charków	—	Politechnika w Darmstadt
31	Paweł Lewy (ŁSA) 1928–1930	1884, Warszawa	—	Politechnika w Dreźnie
32	Wacław Leyberg (ŁSA) 1930	1907, Warszawa	1929	Politechnika w Gdańsku
33	Wiesław Lisowski (KAB) 1929–1930	1884, Żąbki	1916	Carska Akademia Sztuk Pięknych w Petersburgu
34	Leon Lubotynowicz (KAB) 1928–1930	—	—	brak danych
35	Mieczysław Łęczycki (ŁSA) 1930	1897, Łódź	—	Ecole Speciale w Paryżu
36	Jakób Millauer (KAB) 1928–1930	—	—	brak danych
37	Jerzy Muntz (ŁSA) 1928–1930	1890, Łódź	—	Politechnika w Monachium
38	Wiktor Muszyński (NZ) 1930	—	—	brak danych
39	Ludwik Oli (ŁSA) 1930	1889, Łódź	—	Ecole Speciale w Paryżu
40	Karol Pęczalski (KAB) 1930	—	—	brak danych
41	Józef Piaskowski (KAB) 1928–1930	1885, Łódź	—	brak danych
42	Aleksander Przećławski (KAB) 1929	—	—	brak danych
43	Hugo Pill (KAB) 1928–1930	1895, Łódź	1916	Politechnika Kijowska
44	Wacław Popławski (KAB) 1930	—	—	brak danych
45	Józef Poznański (KAB) 1928–1930	—	—	brak danych
46	Herman Prawitz (KAB) 1930	1896, Łódź	1927	Politechnika w Gdańsku
47	Karol Rauch (KAB) 1928	—	—	brak danych
48	Ignacy Rajcher (KAB) 1928–1930	—	—	brak danych
49	Jan Rodewald (NZ) 1928–1930	—	—	brak danych
50	Edward Rozentel (KAB) 1929–1930	—	—	brak danych
51	Wilhelm Sawczyk (NZ)	1884, Stanisł.	1910	Politechnika Lwowska
52	Józef Serwin (NZ) 1928–1930	1882, Końska W.	1912	Politechnika w Tomsku
53	Paweł Sperr (KAB) 1928–1930	1891, Kraków	1919	Politechnika w Wiedniu
54	Stachlewski (KAB) 1929–1930	—	—	brak danych
55	Bronisław Stawski (KAB) 1929	—	—	brak danych
56	Rudolf Sunderland (KAB) 1928–1930	—	—	Warszawski Instytut Politechniczny
57	Beniamin Sydrański (KAB) 1929–1930	1879, Grodno	—	brak danych
58	Witold Szereszewski (KAB) 1928–1930	1879, Wola K.	—	brak danych
59	Kazimierz Woźnicki (KAB) 1928–1930	1881, Wolbórz	—	Warszawski Instytut Politechniczny

Pierwszym łodzianinem, wykształconym na Wydziale Architektury PW był zatem Stanisław Kowalski, który rozpoczął studia w pierwszym roku istnienia Wydziału (il. 4), a dyplom otrzymał w 1922 roku. Kowalski urodził się 5 maja 1892 roku w Warszawie, w rodzinie Romualda Józefa i Leokadii z Bartkiewiczów. W 1912 roku ukończył Szkołę Handlową Kupiectwa Łódzkiego, po czym rozpoczął studia na Uniwersytecie Technicznym w Brnie, gdzie kształcił się do momentu utworzenia Wydziału Architektury w Warszawie²⁴. Po uzyskaniu wyższego wykształcenia pracował w łódzkim przedsiębiorstwie Kazimierza Meisslinga i w pabianickim magistracie (1927–1939), założył szkołę majstrów budowlanych, w której był kierownikiem i wykładowcą (1929–1935). W trakcie drugiej wojny światowej osadzony w więzieniu na Radogoszczy i w obozie koncentracyjnym w Dachau. Po 1945 roku żył i pracował w Łodzi. W młodości Kowalski był piłkarzem Łódzkiego Klubu Sportowego, zasiadał w zarządzie klubu, był autorem rysunków i grafik do klubowych publikacji, wykonał również projekt krytej trybuny stadionu. Krystyna Strumiłło, córka Stanisława Kowalskiego wspomina ojca jako mężczyznę szanowanego, eleganckiego i opanowanego, o dużej kulturze osobistej i poczuciu humoru. Twórczość architektoniczna Kowalskiego, wskazuje na poszukiwania stylu narodowego — od projektów o cechach architektury dworskiej (il. 5) po inspiracje klasycyzmem²⁵.

WYMIANA POKOLENIOWA W ŁÓDZKIM ŚRODOWISKU ARCHITEKTÓW (1928)

Symboliczną cezurą zmian pokoleniowych w środowisku łódzkich architektów był ogólnopolski konkurs na koncepcję osiedla na Polesiu Konstantynowskim z 1928 roku²⁶. Spośród 44 zgłoszeń pierwszą nagrodę przyznano propozycji o tradycyjnym charakterze, z symetrycznym układem i zabudową obrzeżną. Sporządzenie projektu powierzono jednak młodym absolwentom Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, zdobywcom drugiej nagrody: Janowi Łukasikowi i Tomirze Słońskiej oraz Jerzemu Berlinerowi, którego praca wykonana wspólnie z Witoldem Szereszewskim otrzymała trzecią nagrodę.

Jerzy Berliner urodził się 22 czerwca 1901 roku w Łodzi, był synem Izraela i Cypry Małki z domu Lewin²⁷. W latach 1909–1920 uczęszczał do Szkoły Handlowej Zgromadzenia Kupców. Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości, a przed rozpoczęciem studiów odbywał służbę wojskową w Okręgu Generalnym Łódź. Na Wydziale Architektury PW studiował w latach 1920–1927²⁸. We wrześniu 1939 roku ewakuował się z Łodzi²⁹,

²⁴ APW, AO, nr 2153.

²⁵ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 77; K. Stefański, *Ludzie...*, op. cit., s. 90.

²⁶ J. Olenderek, *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa, tom II, Osiedla i obiekty mieszkalne*, Łódź 2012, s. 10–13.

²⁷ APŁ, AmŁ, sygn. 64427, Jerzy Berliner; J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 47.

²⁸ APW, AO, nr 5183.

²⁹ A. Przybylski, *Abisynia osiedle na poznańskim Grunwaldzie*, Poznań 2017, s. 395.

Ilustracja 4. Warszawa, studenci Wydziału Architektury PW (Stanisław Kowalski drugi od prawej w ostatnim rzędzie). Fot. autor nieznany, 1918–1922, archiwum rodzinne Stanisława Kowalskiego, w posiadaniu Krystyny Strumiłło

Figure 4. Warsaw, students of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology (Stanisław Kowalski, second from the right, last row). Photograph by an unknown author, 1918–1922, Stanisław Kowalski Family Archives in possession of Krystyna Strumiłło

Ilustracja 5. Łódź, ul. Marysińska 100, sierociniec, proj. Stanisław Kowalski, 1925. Fot. autor nieznany, ok. 1925, Narodowe Archiwum Cyfrowe (dalej NAC), zesp. Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn. 72222

Figure 5. Łódź, No. 100 Marysińska Street, orphanage, design by Stanisław Kowalski, 1925. Photograph by an unknown author, ca. 1925, NAC National Digital Archives, Team. Ilustrowany Kurier Codzienny Group, ref. 72222

w 1940 roku zamieszkał w Warszawie, skąd bezskutecznie zabiegał o możliwość wyjazdu³⁰. Po utworzeniu warszawskiego getta prowadził tam szkołę budowlaną³¹. Nieznana jest data oraz okoliczności jego śmierci, nie ma również pewności co do jej miejsca — w źródłach wymienia się Warszawę lub obóz pod Hanowerem³². Jerzy Berliner był osobą rozpoznawalną w środowisku architektów. Ci, którzy znali go osobiście wspominali go jako człowieka wybitnie utalentowanego, dzielnego i zaradnego³³. Był wyróżniającym się studentem — na łamach *Albumu Młodej Architektury* w 1930 roku opublikowano dwie prace jego autorstwa³⁴. Był również aktywnym działaczem społecznym — po konsolidacji krajowego środowiska architektonicznego w 1936 roku, w strukturach łódzkiego oddziału należał do kolegium sędziów i sekretarzy konkursowych³⁵. Na tle innych łódzkich projektantów Jerzy Berliner w swojej twórczości architektonicznej odznaczał się dążeniem do nowoczesnej formy nie tylko w warstwie estetycznej, ale również funkcjonalnej i konstrukcyjnej. Był współautorem pierwszego nowoczesnego osiedla mieszkaniowego w Łodzi, składającego się z kilkudziesięciu wolnostojących wielorodzinnych budynków mieszkalnych, których forma i rozplanowanie nawiązywały do postulatów Werkbundu (il. 6, 7). Berlinerowi nie obce były również idee formułowane przez Le Corbusiera. Wszystkich pięć postulatów nowoczesnej architektury, po raz pierwszy i jedyny w Łodzi międzywojennej, Berliner zaimplementował w projekcie domu czynszowego Hilarego Szttykgolda przy ul. Narutowicza 72A, którego budowę przerwała jednak śmierć inwestora³⁶.

Na implementację pięciu zasad Le Corbusiera w Łodzi czekano aż do 1949 roku, kiedy to inny absolwent WA PW Izaak Gutman zaprojektował gmach Urzędu Zatrudnienia przy al. Kościuszki 107/109/111. Budynek o imponującej skali, szkieletowej konstrukcji i śmiałej, nowoczesnej formie nie doczekał się jednak ukończenia w zgodzie z oryginalnym projektem — zmianę kostiumu na zgodny z doktryną realizmu socjalistycznego powierzono warszawskim „Tygrysom”³⁷.

Izaak Gutman urodził się 14 lipca 1900 roku w Łodzi w rodzinie Szmula i Chany z domu Leder, zmarł 24 czerwca 1972 roku w Tel Awiwie. Po ukończeniu Wyższej

³⁰ Żydowski Instytut Historyczny im. E. Ringlebluma w Warszawie (dalej ŻIH), American Jewish Joint Distribution Committee 1939–1941, sygn. 210/180, Prośba o papiery emigracyjne, numer 25245.

³¹ L. Hirszfild, *Historia jednego życia*, Kraków 2011, s. 381–382.

³² Wywiad Ch. Kubiak z Edwardem Sułkowskim z 29.VIII.1950 roku; Wywiad Ch. Kubiak z Felicją Kreczmar z 28.VII.1950 roku, ŻIH, Spuścizna Chany Kubiak.

³³ Tamże; Wywiad Ch. Kubiak z Julianem Sadłowskim (Putermanem) z 5.III.1950 roku; Wywiad Ch. Kubiak z Bogdanem Lachertem z 24.VII.1950 roku; Wywiad Ch. Kubiak z Marcinem Wajnfeltem z 8. VII. 1950 roku; Wywiad Ch. Kubiak z Hanną Sigalin z 11.VII.1950 roku; Wywiad Ch. Kubiak z Beniaminem Perelmutterem z 27.VII.1950 roku, ŻIH, Spuścizna Chany Kubiak.

³⁴ *Album Młodej Architektury*, 1930, s. 34 i 117.

³⁵ „Komunikat SARP” 1936, nr 11, s. 43; „Komunikat SARP” 1938, nr 4/5, s. 2

³⁶ ul. Narutowicza 72, Archiwum Zakładowe Urzędu Miasta Łodzi (dalej AZ UMŁ), akta architektoniczno-budowlane Wydziału Urbanistyki Urzędu Dzielnicowego Łódź-Śródmieście (dalej UD ŁŚ).

³⁷ A. Sumorok, *Architektura i urbanistyka Łodzi okresu realizmu socjalistycznego*, Warszawa 2010, s. 148–151; AZ UMŁ, UD ŁŚ, al. Kościuszki 107.

Ilustracja 6. Łódź, kolonia mieszkaniowa na Polesiu Konstantynowskim, proj. Jan Łukasik, Tomira Słońska, Jerzy Berliner, Witold Szereszewski, 1928. Fot. Wiesław Lisowski, ok. 1930, APŁ, zesp. Archiwum fotograficzne Wiesława Lisowskiego, sygn. 1

Figure 6. Łódź, Polesie Konstantynowskie Housing Colony, design by Jan Łukasik, Tomira Słońska, Jerzy Berliner, and Witold Szereszewski, 1928. Photograph by Wiesław Lisowski, ca. 1930, APŁ, Team. Wiesław Lisowski Photographic Archives, ref. 1

Ilustracja 7. Łódź, kolonia mieszkaniowa na Polesiu Konstantynowskim, proj. Jan Łukasik, Tomira Słońska, Jerzy Berliner, Witold Szereszewski, 1928. Fot. Włodzimierz Pfeiffer, 1932–1939, APŁ, zesp. Archiwum Włodzimierza Pfeiffera (księgarza i fotografa łódzkiego), sygn. 44

Figure 7. Łódź, Polesie Konstantynowskie Housing Colony, design by Jan Łukasik, Tomira Słońska, Jerzy Berliner, and Witold Szereszewski, 1928. Photograph by Włodzimierz Pfeiffer, 1932–1939, APŁ, Team. Archives of Włodzimierz Pfeiffer (Łódź bookseller and photographer), ref. 44

Ilustracja 8. Łódź, ul. Gdańska 39, budowa przerwana w 1939 roku, proj. Izaak Gutman, 1939. Fot. autor nieznany, 1939–1945, APŁ, zesp. Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. 116.4

Figure 8. Łódź, No. 39 Gdańska Street, construction interrupted in 1939, design by Izaak Gutman, 1939. Photograph by an unknown author, 1939–1945, APŁ, Team. APŁ Iconographic Collection, ref. 116.4

Szkoły Realnej Łódzkiego Stowarzyszenia Popierania Średniego Wykształcenia Handlowego, w 1919 roku zdał egzamin dojrzałości i po bezskutecznym staraniu się o przyjęcie na studia lekarskie na Uniwersytecie Warszawskim rozpoczął naukę na tamtejszym wydziale filozoficznym³⁸. Po przerwie spowodowanej uczestnictwem w wojnie polsko-bolszewickiej od 1920 roku był studentem Wydziału Architektury PW, który ukończył w roku 1927³⁹. Po studiach wrócił do rodzinnego miasta, gdzie pracował w przedsiębiorstwie Izraela Tyllera, realizującym wówczas osiedle na Polesiu Konstantynowskim (il. 1)⁴⁰. Od 1931 roku prowadził własne biuro architektoniczne wspólnie z Ludwikiem Olim. Kres wspólnej działalności nastąpił we wrześniu 1939 roku, kiedy to biuro zostało zamknięte, jego wyposażenie skonfiskowane, a właściciele pozbawieni możliwości kontynuowania pracy w zawodzie. Oli zginął w 1943 roku we Lwowie⁴¹, Gutman spędził wojnę w Łodzi, pracując w administracji zamkniętej dzielnicy żydowskiej. Po 1945 roku pracował w Łodzi w państwowych przedsiębiorstwach, wykonując jednocześnie niezależnie zlecenia na projekty budynków użyteczności publicznej. W 1958 roku, wraz z rodziną wyemigrował do Izraela, gdzie do emerytury pracował w urzędzie miasta Bat Yam. W okresie międzywojennym spółka Gutmana i Olima była najbardziej rozchwytywaną pracownią projektową w Łodzi. Architekci, pracując na zlecenie prywatnych

³⁸ Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Akta osobowe (dalej AUW, AO) sygn. RP 6114.

³⁹ APW, AO, nr 5271.

⁴⁰ Archiwum Zakładowe Łódzkiego Urzędu Wojewódzkiego (dalej AZ ŁUW), Akta osobowe Ignacego Gutmana.

⁴¹ Wywiad Chany Kubiak z Michałem Ptici-Borkowskim z 29.VIII.1950 roku, ŻIH, Spuścizna Chany Kubiak.

inwestorów byli autorami projektów dla kilkudziesięciu budynków czynszowych, przemysłowych oraz użyteczności publicznej (il. 8). Ich prace stanowiły adaptację modernistycznych postulatów do lokalnych uwarunkowań.

ŚRODOWISKO ŁÓDZKICH ARCHITEKTÓW W DRUGIEJ POŁOWIE LAT 30. XX WIEKU (1937–1939)

Pomimo spowolnienia spowodowanego kryzysem finansowym, łódzkie środowisko architektów sukcesywnie zwiększało swoją liczebność, osiągając w 1937 roku stan 70 osób (tab. 3), spośród których 29 ukończyło studia na Wydziale Architektury w Warszawie.

W uproszczeniu, pracujących w Łodzi absolwentów WA PW z drugiej połowie lat 30. XX wieku podzielić można na dwie grupy. Pierwszą z nich stanowili czynni projektanci, wykonujący liczne prace w większości na zlecenie prywatnych inwestorów. Oprócz wymienionych wcześniej Kowalskiego, Berlinera i Gutmana do tego grona należeli łódzianie Stefan Derkowski, Izydor Fajnberg i Ludwik Kirszbaum oraz urodzony w Pabianicach Radosław Hans. W tym gronie wymienić należy również Abrahama Markusfelda oraz Kazimierza Lichtensteina, którzy zasługują na szczególną uwagę ze względu na ich prace realizowane poza Łodzią. Częściowo do tej grupy zaliczyć można również Stanisława Jańca, który zajmował się wówczas głównie kierowaniem robotami budowlanymi.

Drugą grupę stanowili etatowi pracownicy administracji publicznej, łódzianie Brunon Hein, Erwin Illichman, Cyprian Jaworski, Zygmunt Wajnert i Zygmunt Waszkiewicz oraz rekrutujący się z grona osób pochodzących spoza Łodzi Stanisław Albrecht, Henryk Czulda, Janusz Kahl, Mikołaj Majzuk, Kazimierz Sochaczewski, Tomira i Kazimierz Garońscy, Jan Stachowicz oraz Alicja i Jan Zacharzewscy. Informacje pozyskane w trakcie badań nie pozwalają natomiast na rzetelne opisanie ówczesnej działalności architektonicznej Henryka Gromskiego⁴², Mieczysława Lewinsona⁴³ i Bolesława Mołdawskiego⁴⁴.

⁴² Henryk Gromski (1900-1975), studia na WAPW 1921-1931. Pracował w Łodzi na budowach szpitala przy ul. Żeromskiego i osiedla ZUS w rejonie ul. Sanockiej. Był autorem projektu rozgłośni Polskiego Radia przy ul. Narutowicza 130. Po wojnie żył i pracował w Łodzi; por. J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 64–65; APW, AO, nr 3433; APŁ, AmŁ, sygn. 64525, Gromski Henryk.

⁴³ Mieczysław Lewinson, urodzony w 1899 roku, nieznane są data i okoliczności jego śmierci. W 1918 roku zdał egzamin dojrzałości w Szkole Realnej Zgromadzenia Kupców, studia na WAPW 1918-1932. W 1920 roku, podczas służby wojskowej w 31 pułku Strzelców Kaniowskich w wyniku wypadku stracił stopę. W latach 1929-1931 był stypendystą Ministerstwa Robót Publicznych, pobierając stypendium zobowiązany był do podjęcia zatrudnienia w Ministerstwie; por. J. Strzałkowski, *Architekci...* op. cit., s. 84; APW, AO, nr 3437.

⁴⁴ Bolesław Mołdawski, urodzony w 1900 roku, nieznana jest data i okoliczności jego śmierci. W latach 1907-1918 uczęszczał do Szkoły Handlowej Zgromadzenia Kupców, studia na WAPW 1920-1928. Był właścicielem mechanicznej tkalni wyrobów włókienniczych przy ul. Śródmiejskiej 43/45, jego jedyną udokumentowaną pracą architektoniczną jest projekt domu czynszowego przy ul. Lipowej 51; por. APW, AO, nr 3208; APŁ, zesp. Sąd Okręgowy w Łodzi, sygn. RH10058, inż. *Bolesław Mołdawski — tkalnia mechaniczna*; AZ UMŁ, akta architektoniczno-budowlane Wydziału Urbanistyki Urzędu Dzielnicego Łódź-Polesie, ul. Lipowa 51

Tabela 3.

Łódzkie środowisko architektów⁴⁵ w 1937 roku. Architekci zrzeszeni w łódzkim oddziale Stowarzyszenia Architektów Polskich (SARP)⁴⁶, w Stowarzyszeniu Techników w Łodzi (ST)⁴⁷ i niezrzeszeni w żadnej organizacji (NZ)⁴⁸ w tym absolwenci Wydziału Architektury PW

l.p.	imię i nazwisko	ur.	dyplom	wykształcenie
1	Stanisław Albrecht (SARP)	1910, Wrzeszcz.	1933	Politechnika Warszawska
2	Antoni Begalle (ST, SARP)	1886, Rozdrażew	1910	Politechnika w Monachium
3	Jerzy Berliner (SARP)	1901, Łódź	1927	Politechnika Warszawska
4	Stanisław Cygie (SARP)	1890, Łódź	—	Politechnika w Wiedniu
5	Henryk Czulda (SARP)	1899, Moskwa	1934	Politechnika Warszawska
6	Stefan Derkowski (SARP)	1899, Łódź	1930	Politechnika Warszawska
7	Izydor Fajnberg (NZ)	1904, Łódź	1931	Politechnika Warszawska
8	Kazimierz Gawroński (SARP)	1896, Baranów.	1928	Politechnika Warszawska
9	Józef Ginsburg (SARP)	—	—	brak danych
10	Henryk Goldberg (SARP)	1884, Łódź	1911	Politechnika w Hanowerze
11	Henryk Gromski (SARP)	1900, Tomaszów	1931	Politechnika Warszawska
12	Izaak Gutman (SARP)	1900, Łódź	1927	Politechnika Warszawska
13	Radosław Hans (ST, SARP)	1900, Pabianice	1930	Politechnika Warszawska
14	Brunon Haessner (SARP)	1895, Łódź	1931	Politechnika Lwowska
15	Brunon Hein (SARP)	1900, Łódź	1929	Politechnika Warszawska
16	Erwin Illichman (SARP)	1907, Łódź	1933	Politechnika Warszawska
17	Stanisław Janiec (SARP)	1903, Łódź	1931	Politechnika Warszawska
18	Cyprian Jaworski (SARP)	1907, Łódź	1935	Politechnika Warszawska
19	Emil Jeske (ST)	1880, Łódź	1920	Politechnika w Strelitz
20	Józef Kaban (NZ)	1886, Kraków	nd.	Uniwersytet Techniczny w Dreźnie (nie ukończył)
21	Janusz Kahl (SARP)	1905, Warszawa	1935	Politechnika Warszawska
22	Franciszek Kędzierski (SARP)	1901, Jeżów	1928	Politechnika Lwowska
23	Ludwik Kirszbaum (SARP)	1904, Pabianice	1930	Politechnika Warszawska
24	Karol Kopeć (SARP)	1899	—	Politechnika Lwowska
25	Wacław Kowalewski (ST, SARP)	1891, Sieradz	1912	Politechnika Lwowska

⁴⁵ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 45, 47, 53, 54, 56, 60, 63, 64–70, 72–73, 74, 77–78, 80, 84–85, 89, 100, 104, 108, 109, 111, 115, 117–121, 133; APW, AO, nr 7263; APW, AO, nr 7925; APW, AO, nr 12509; APW, AO, nr 3208; APW, AO, nr 6471; APW, AO, nr 4699; APW, AO, nr 6363; APW, AO, nr 10822; S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 165.

⁴⁶ *Księga adresowa miasta Łodzi (...) 1937–1939*, Łódź 1937, s. 61–62.

⁴⁷ Ibidem, s. 57–59.

⁴⁸ Ibidem, s. 13.

l.p.	imię i nazwisko	ur.	dyplom	wykształcenie
26	Stanisław Romuald Kowalski (SARP)	1892, Warszawa	1922	Politechnika Warszawska
27	Mieczysław Kralkowski (SARP)	1894, Zgierz	1929	Politechnika Warszawska (Wydział Inżynierii Lądowej)
28	Eugeniusz Krzeczowski (SARP)	1883, Warszawa	1911	Politechnika w Kijowie
29	Władysław Kwapiszewski (NZ)	1882, Kazimierz	—	Uniwersytet Techniczny w Dreźnie
30	Henryk Lewinson (SARP)	1883, Charków	—	Politechnika w Darmstadt
31	Mieczysław Lewinson (SARP)	1899, Łódź	1932	Politechnika Warszawska
32	Paweł Lewy (SARP)	1884, Warszawa	—	Politechnika w Dreźnie
33	Wacław Leyberg (SARP)	1907, Warszawa	1929	Politechnika w Gdańsku
34	Kazimierz Lichtenstein (NZ)	1906, Łódź	1935	Politechnika Warszawska
35	Leon Lubotynowicz (SARP)	—	—	brak danych
36	Mieczysław Łęczycki (SARP)	1897, Łódź	—	Ecole Speciale w Paryżu
37	Mikołaj Majżuk (SARP)	1902, Kapuściany	1934	Politechnika Warszawska
38	Abraham Markusfeld (NZ)	1906, Łódź	1930	Politechnika Warszawska
39	Bolesław Mołdawski (SARP)	1900, Łódź	1928	Politechnika Warszawska
40	Jerzy Muntz (SARP)	1890, Łódź	—	Politechnika w Monachium
41	Władysław Nowakowski (SARP)	—	—	brak danych
42	Ludwik Oli (SARP)	1889, Łódź	—	Ecole Speciale w Paryżu
43	Hugo Pill (SARP)	1895, Łódź	1916	Politechnika Kijowska
44	Stanisław Porczyński (SARP)	1888	—	Politechnika w Dreźnie
45	Herman Prawitz (SARP)	1896, Łódź	1927	Politechnika w Gdańsku
46	Jan Rodewald (ST)	—	—	brak danych
47	Tadeusz Rudnicki (SARP)	—	—	brak danych
48	Wilhelm Sawczyk (NZ)	1884, Stanisł.	1910	Politechnika Lwowska
49	Józef Serwin (ST)	1882, Końska W.	1912	Politechnika w Tomsku
59	Tomira Słońska (SARP)	1904 ,Warszawa	1927	Politechnika Warszawska
60	Kazimierz Sochaczewski (SARP)	1889, Wertijewka	1929	Politechnika Warszawska
61	Paweł Sperr (ST, SARP)	1891, Kraków	1919	Politechnika w Wiedniu
62	Kazimierz Stabelski (ST)	1863, Zgierz	1886	Instytut Inżynierów Cywilnych w Petersburgu
63	Jan Stachowicz (SARP)	1909	1936	Politechnika Warszawska
64	Witold Szereszewski (SARP)	1879, Wola K.	—	brak danych
65	Emil Taler (ST)	—	—	brak danych
66	Zygmunt Wajnert (SARP)	1898, Łódź	1931	Politechnika Warszawska
67	Zygmunt Waszkiewicz (SARP)	1905, Łódź	1936	Politechnika Warszawska
68	Kazimierz Woźnicki (SARP)	1881, Wolbórz	—	Warszawski Instytut Politechniczny
69	Alicja Zacharzewska (SARP)	1898, Kwaśno	1929	Politechnika Warszawska
70	Jan Zacharzewski (SARP)	1898, Wilno	1928	Politechnika Warszawska

ABSOLWENCI WYDZIAŁU ARCHITEKTURY PW PROWADZĄCY W ŁODZI DZIAŁALNOŚĆ PROJEKTOWĄ (1922–1939)

W drugiej połowie lat 30. zarząd łódzkiego oddziału Stowarzyszenia Architektów Polskich zdominowany był przez absolwentów Wydziału Architektury PW. Od 1937 roku pięciu z nich zasiadało w jego siedmioosobowym zarządzie, w którym pełnili funkcje prezesa, wiceprezesa i skarbnika w 1937 roku⁴⁹ oraz funkcje prezesa, wiceprezesa, sekretarza, skarbnika i referenta naukowego w roku 1938⁵⁰.

Na prezesa oddziału dwukrotnie wybrany został Radosław Hans. Dusza towarzystwa, cieszący się dużym szacunkiem w środowisku, posiadający liczne grono znajomych i przyjaciół. Hans był synem przedsiębiorcy budowlanego Edwarda i Wiktorii z domu Szer, urodził się 10 marca 1904 roku w Pabianicach⁵¹, zmarł 17 października 1950 roku w Łodzi⁵². W 1938 roku ożenił się z Tamarą Jankowską, z którą miał dwoje dzieci — Norberta i Ewę. Hans uczęszczał do Państwowego Gimnazjum im. Jędrzeja Śniadeckiego w Pabianicach, gdzie w 1923 roku zdał egzamin dojrzałości, na Wydziale Architektury PW studiował w latach 1923–1930⁵³. Po otrzymaniu dyplomu pracował w Urzędzie Wojewódzkim w Łodzi (1930–1933), wykładał w Szkole Majstrów (1931–1934) oraz prowadził samodzielną pracownię architektoniczną⁵⁴ (il. 9). W listopadzie 1939 roku, po odmowie podpisania volkslisty i przyjęcia zleceń od niemieckiej policji, Hans wraz z rodziną przeniósł się do Warszawy, gdzie przy ul. Nowogrodzkiej 48 prowadził biuro projektowe, przekształcone później w przedsiębiorstwo budowlane. Po Powstaniu Warszawskim Hansowie wrócili do Łodzi, gdzie Radosław podjął pracę w Wyższej Szkole Sztuk Plastycznych i w Wydziale Odbudowy Urzędu Wojewódzkiego, w strukturach którego uczestniczył w odbudowie Wielunia ze zniszczeń wojennych. W charakterze kierownika budowy pracował również przy realizacji teatru przy pl. Dąbrowskiego w Łodzi. Trudności napotkane na wczesnym etapie budowy i niepotwierdzone oskarżenia o oszustwa przyczyniły się do pogorszenia stanu jego zdrowia oraz śmierci w wyniku zawału serca w 1950 roku. Eva Hans-Bykhovsky wspomina swojego ojca jako człowieka wielkodusznego, oddanego rodzinie, gotowego nieść pomoc potrzebującym, pracowitemu i praktycznemu.

W zarządzie łódzkiego oddziału SARP, na stanowisku wiceprezesa Hansowi towarzyszył inny absolwent PW Stefan Derkowski. Derkowski urodził się w Łodzi 20 sierpnia 1899 roku w rodzinie przedsiębiorcy budowlanego Konstantego i Magdaleny z domu

⁴⁹ *Księga adresowa...*, op. cit., s. 61.

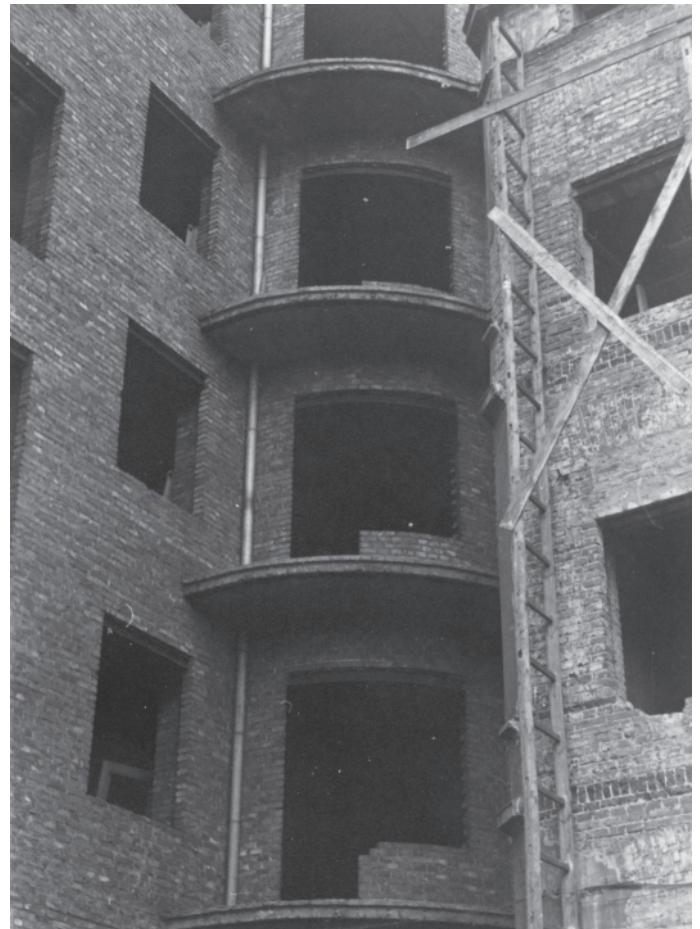
⁵⁰ „Komunikat SARP”, 1938, nr 6, s. 5.

⁵¹ AZ ŁUW, Akta osobowe Radosława Hansa.

⁵² „Architektura” 1950, nr 12, s. 350.

⁵³ APW, AO, nr 7916.

⁵⁴ „Architektura” 1950, nr 12, s. 350.

Ilustracja 9. Łódź, ul. Piotrkowska 134, budowa przerwana w 1939 roku, proj. Radosław Hans, 1939. Fot. autor nieznany, 1939–1945, APŁ, zesp. Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. 116.13

Figure 9. Łódź, No. 134 Piotrkowska Street, construction interrupted in 1939, design by Radosław Hans, 1939. Photograph by an unknown author, 1939–1945, APŁ, Team. APŁ Iconographic Collection, ref. 116.13

Bujakiewicz, zmarł 25 kwietnia 1964 roku⁵⁵. W 1921 roku Derkowski zdał egzamin dojrzałości w gimnazjum w Piotrkowie Trybunalskim i rozpoczął studia na Wydziale Architektury, które ukończył w 1930 roku. Jeszcze przed ukończeniem edukacji szkolnej, w latach 1919–1921 odbywał służbę wojskową w Okręgu Generalnym Łódź⁵⁶, a po ukończeniu studiów pracował jako szef budownictwa IV Okręgu Korpusu Wojska Polskiego. Po 1945 roku był zatrudniony w Państwowej Wyższej Szkole Sztuk Plastycznych w Łodzi, gdzie sprawował funkcję dziekana Wydziału Plastyki Przestrzennej oraz na nowo utworzonej Politechnice Łódzkiej. Po 1945 roku pracował również w państwowym Biurze Budownictwa Przemysłowego, gdzie do nagłej śmierci w wyniku

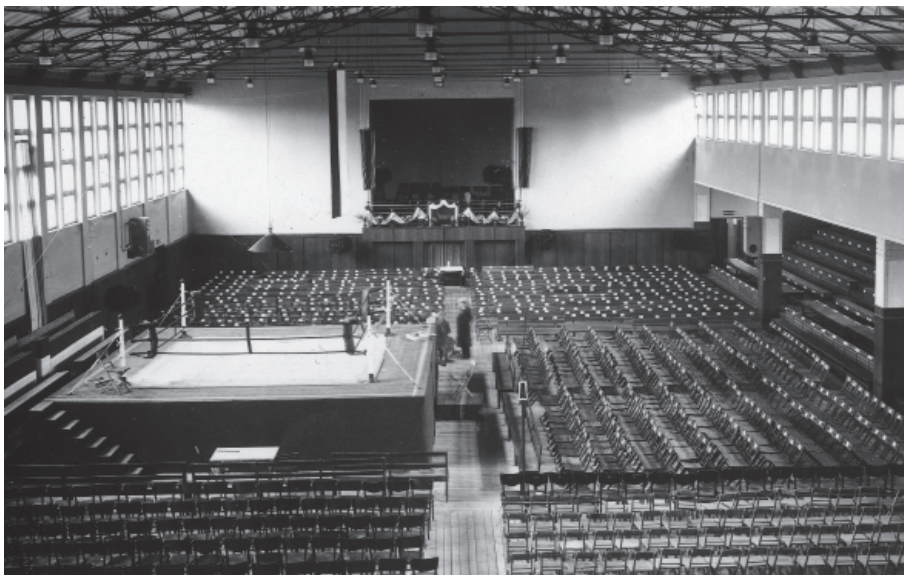
⁵⁵ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 54.

⁵⁶ APW, AO, nr 6426.

Ilustracja 10. Łódź, ul. Łąkowa, hala sportowa, proj. Stefan Derkowski, 1936. Fot. autor nieznany, 1938, NAC, zesp. Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn. 1665

Figure 10. Łódź, Łąkowa Street, sports hall, design by Stefan Derkowski, 1936. Photograph by an unknown author, 1938, NAC, Team. Ilustrowany Kurier Codzienny Group, ref. 1665

Ilustracja 11. Łódź, ul. Łąkowa, hala sportowa, proj. Stefan Derkowski, 1936. Fot. autor nieznany, 1938, NAC, zesp. Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn. 1665

Figure 11. Łódź, Łąkowa Street, sports hall, design by Stefan Derkowski, 1936. Photograph by an unknown author, 1938, NAC, Team. Ilustrowany Kurier Codzienny Group, ref. 1665

choroby serca piastował posadę kierownika Pracowni Urbanistyczno-Budowlanej⁵⁷. W okresie międzywojennym Stefan Derkowski projektował przede wszystkim parterowe lub piętrowe obiekty mieszkalne, miał również na swoim koncie realizacje budynków i zespołu obiektów sportowych dla Miejskiego Ośrodka Wychowania Fizycznego, zrealizowanego przy ul. Łąkowej (il. 10, 11).

⁵⁷ Informacje otrzymane od Jerzego Derkowskiego, syna S. Derkowskiego.

Ilustracja 12. Warszawa, studenci na dziedzińcu Wydziału Architektury przy ul. Koszykowej (od lewej na dole: Zygmunt Wajnert, Ludwik Kirszbaum, Jakub Łęczycki, kobieta nieznana, Zygmunt Bułakowski, kobieta nieznana, mężczyzna nieznany, od lewej na górze: mężczyzna nieznany, Radosław Hans, Izydor Fajnberg, mężczyzna nieznany, mężczyzna nieznany). Fot. autor nieznany, ok. 1930, archiwum rodzinne Radosława Hansa, w posiadaniu Evy Hans-Bykhovskiy

Figure 12. Warsaw, students in the courtyard of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology on Koszykowa Street (lower row from the left: Zygmunt Wajnert, Ludwik Kirszbaum, Jakub Łęczycki, unknown woman, Zygmunt Bułakowski, unknown woman, unknown man, upper row from the left: unknown man, Radosław Hans, Izydor Fajnberg, unknown man, unknown man. Photograph by an unknown author, ca. 1930, Radosław Hans Family Archives in possession of Eva Hans-Bykhovska

Do grona licznych przyjaciół Radosława Hansa z czasów studenckich należeli Ludwik Kirszbaum oraz Izydor Fajnberg, towarzyszący Hansowi na fotografii wykonanej na dziedzińcu Wydziału Architektury PW (il. 12). Kirszbaum miał okazję poznać obu jeszcze w szkole — razem z Fajnbergiem uczył się w Gimnazjum Filologicznym Bogumiła Brauna w Łodzi, a od 1915 roku, razem z Hansem w Szkole Realnej w Pabianicach. W trakcie studiów Hans i Kirszbaum wspólnie wykonywali prace zespołowe, jak te zachowane w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej WA PW⁵⁸.

⁵⁸ Zbiory Naukowe Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (dalej ZN ZAP WA PW), album nr 105, Inwentaryzacja wsi Dłutów; ZN ZAP WA PW, sygn. 12012-12024, Inwentaryzacja ratusza w Pabianicach.

13A

13B

Ilustracja 13. A — Zdjęcie legitymacyjne Ludwika Kirszbauma, Fot. autor nieznany, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, 1922, sygn. RP 19921; B — Zdjęcie legitymacyjne Izydora Fajnberga, Fot. autor nieznany, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, 1922, sygn. RP 13551

Figure 13. A — ID photograph of Ludwik Kirszbaum, Photograph by an unknown author, AUW University of Warsaw Archives, 1922, ref. RP 19921; B — ID photograph of Izydor Fajnberg, Photograph by an unknown author, AUW University of Warsaw Archive, 1922, ref. RP 13551

Ludwik Kirszbaum (il. 13A) urodził się 12 lipca 1904 roku w Łodzi, w rodzinie Borucha i Frajdy, nieznane są data i okoliczności jego śmierci. Egzamin dojrzałości zdał w 1922 roku i rozpoczął studia na Uniwersytecie Warszawskim w sekcji matematycznej Wydziału Filozoficznego⁵⁹. Rok później został przyjęty na Wydział Architektury PW, gdzie w 1930 roku wykonał pracę dyplomową z dziedziny projektowania miejskiego u prof. Rudolfa Świerczyńskiego i zdał egzamin dyplomowy z wynikiem dostatecznym⁶⁰. Po ukończeniu studiów Kirszbaum pracował w Łodzi jako samodzielny architekt, był autorem licznych kamienic czynszowych (il. 14).

Izydor Fajnberg (il. 13B) urodził się 23 kwietnia 1904 roku w Łodzi, zmarł 29 września 1955 roku w Tel Awiwie. Od 1916 roku uczęszczał do wspomnianego wcześniej gimnazjum, które ukończył egzaminem dojrzałości w 1922 roku. W tym samym roku

⁵⁹ AUW, AO, sygn. RP 19921.

⁶⁰ APW, AO, nr 7925.

Ilustracja 14. Łódź, ul. Kamińskiego 34, budowa przerwana w 1939 roku, proj. Ludwik Kirszbaum, 1939. Fot. autor nieznany, 1939–1945, APŁ, zesp. Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. 101.6

Figure 14. Łódź, No. 34 Kamińskiego Street, construction interrupted in 1939, design by Ludwik Kirszbaum, 1939. Photograph by an unknown author, 1939–1945, APŁ, Team. APŁ Iconographic Collection, ref. 101.6

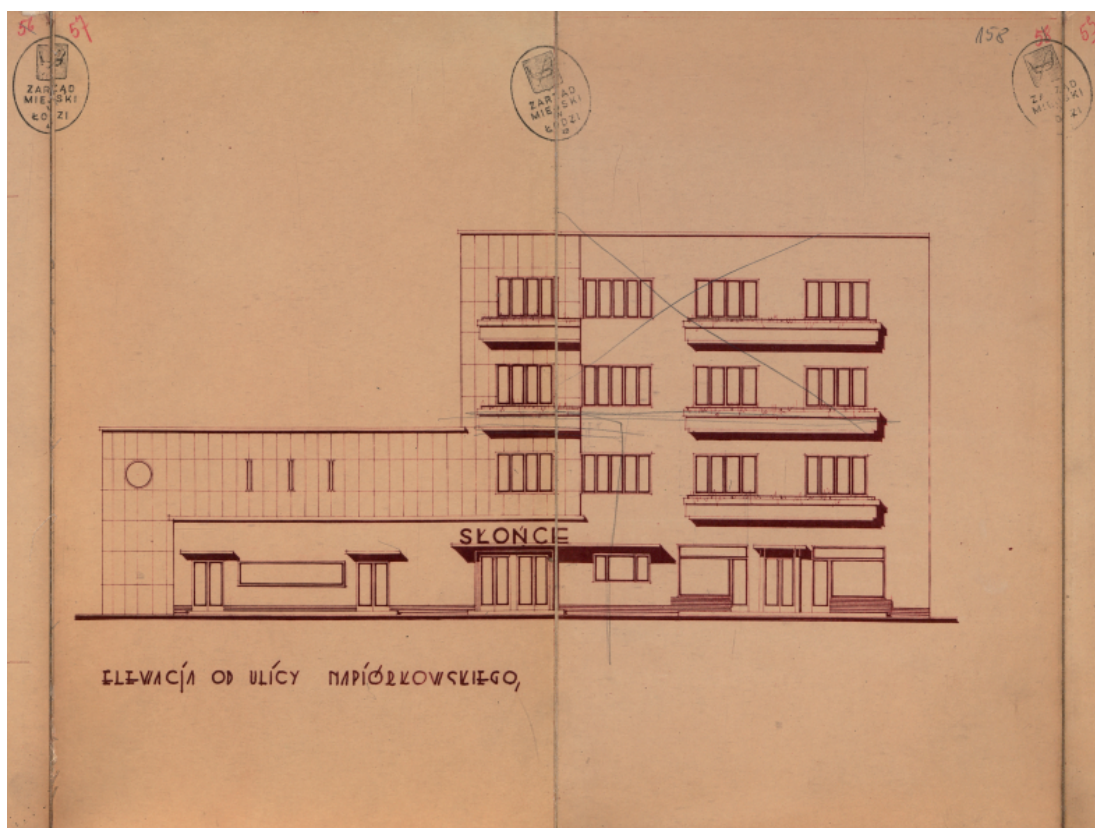
bezsukutecznie ubiegał się o przyjęcie na studia na wydziale lekarskim Uniwersytetu Warszawskiego. Decyzja negatywna uzasadniona została *numerus clausus*, nieusankcjonowaną prawnie, ale praktykowaną na uniwersytecie formą dyskryminacji osób żydowskiego pochodzenia⁶¹. Na Wydziale Architektury PW studiował w latach 1923–1931⁶². W okresie międzywojennym był biegłym sądowym⁶³, pomimo prowadzenia ożywionej działalności projektowej (il. 15) nie należał do żadnej z lokalnych organizacji zrzeszających architektów.

Po wybuchu drugiej wojny światowej, wyjechał do Lwowa, gdzie po odmowie przyjęcia rosyjskiego obywatelstwa został zesłany do Kazachstanu. W 1941 roku dołączył do Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR, z którymi w 1941 roku przedostał się do Palestyny, gdzie zamieszkał na stałe. Wraz z żoną Ingą i córką Anat żył w Tel Awiwie, pracował jako archi-

⁶¹ AUW, AO, sygn. RP 13551.

⁶² APW, AO, nr 7909.

⁶³ *Księga adresowa...*, op. cit., s. 13.

Ilustracja 15. I. Fajnberg, projekt kinoteatru przy ul. Przybyszewskiego 16 w Łodzi, APŁ, zesp. Urząd Dzielnicowy Łódź-Górna, sygn. 17342

Figure 15. I. Fajnberg, design for a Cinema Theater at No. 16 Przybyszewskiego Street in Łódź, APŁ, Team. Łódź-Górna District Office, ref. 17342

tekst w tamtejszym magistracie. W 1945 roku, w liście do Radosława Hansa pisał: *mieszkam w Tel-Awiiwie i pracuję w zawodzie. Powodzi mi się nieźle, z kolei swojej siostrze Marii Wahlman skarżył się na klimat Tu się pół roku leje z ciebie, a pół roku — na ciebie*⁶⁴. Fajnberg zmarł przedwcześnie w wyniku zawału serca. Ze wspomnień jego siostrzenicy Anity Janowskiej wyłania się obraz niepoprawnego optymisty — *...śmiał się Idek, choć upadł do rowu i zwichnął nogę. On się zawsze śmiał. Żona Fajnberga w korespondencji ze swoją szwagierką opisywała męża jako prominentnego, genialnego architekta*⁶⁵.

Gimnazjum Bogumiła Brauna ukończył również Abraham Markusfeld, syn Wolfa i Bajli z domu Kupelman, który urodził się 8 czerwca 1906 roku, nieznane są natomiast data i okoliczności jego śmierci⁶⁶. Markusfeld w 1923 roku zdał egzamin dojrzałości i rozpoczął studia na Wydziale Architektury PW, które ukończył w 1930 roku⁶⁷.

⁶⁴ A.H. Janowska, *Krzyżówka...*, op. cit., s. 121.

⁶⁵ A.H. Janowska, *Krzyżówka...*, op. cit., s. 37 i 123.

⁶⁶ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 100

⁶⁷ APW, AO, nr 8432.

Pracując w Łodzi, sporządzał dokumentację projektową dla budów drobnych obiektów i ograniczonych przebudów budynków istniejących, sprawował również nadzór techniczny nad robotami budowlanymi. Błędnie przypisuje mu się autorstwo projektu domu rodzinnego przy ul. Jaracza 82. Autorem oryginalnych planów z 1927 roku był Karol Folkierski, który w drugiej połowie lat dwudziestych zaprojektował obiekt o zaskakująco nowoczesnych elewacjach, Markusfeld sporządził jedynie dokumentację obejmującą nieznaczne korekty istniejącego już budynku⁶⁸.

Temat twórczości Abrahama Markusfelda jest szczególnie interesujący za sprawą jego aktywności zawodowej poza Łodzią. Pracował również w Warszawie, a w latach 1935–1937 przebywał w Palestynie, gdzie wspólnie z Janem Karnowskim opracowywał projekty budynków mieszkalnych. W literaturze przedmiotu powtarzana jest hipoteza, jakoby część palestyńskich projektów Markusfelda była przez niego jedynie sygnowana, a w rzeczywistości ich autorem był Lucjan Korngold, brak jest na to jednak przekonujących dowodów⁶⁹.

Innym łódzianinem pracującym w Warszawie był Kazimierz Lichtenstein, projektant wnętrz i współautor projektu dla osiedla TOR na Kole. Lichtenstein urodził się 2 maja 1906 roku w Łodzi, od roku 1915 uczęszczał do Szkoły Handlowej Zgromadzenia Kupców i do Miejskiego Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczego. W 1924 roku zdał egzamin dojrzałości i rozpoczął studia na WA PW, ukończone w roku 1935⁷⁰. Jedynym znanym łódzkim projektem Lichtensteina był dom czynszowy przy ul. Żwirki 1D, którego fasada wyróżnia się trójwymiarową, ceramiczną okładziną (współautorem projektu i kierownikiem robót był Izaak Gutman)⁷¹. W trakcie wojny Lichtenstein przebywał w Wielkiej Brytanii, gdzie na zlecenie rządu emigracyjnego wraz z innymi absolwentami WA PW opracował tzw. Plan londyński — koncepcję odbudowy Warszawy ze zniszczeń wojennych⁷². Po wojnie pracował jako miejski urbanista w Oxford, gdzie zmarł w 1985 roku.

W toku prowadzonych badań nie pozyskano materiałów źródłowych pozwalających jednoznacznie scharakteryzować ideowe i stylistyczne afiliacje omawianych autorów. Na podstawie zachowanej dokumentacji urzędowej oraz zrealizowanych obiektów architektury wnioskować można, że twórczość Hansa, Gutmana, Kirszbauma, Fajnberga i Derkowskiego w przeważającej mierze stanowiła adaptację stylistyki modernistycznej do lokalnych uwarunkowań w zakresie możliwości finansowych inwestorów czy zdolności technologicznych wykonawców. Swoją postawą twórczą wyróżniał się Stanisław Kowalski, który we wczesnych pracach poszukiwał stylu narodowego. Satysfakcją z wcielania w życie postulatów budownictwa społecznego cieszyli się Lichtenstein i Berliner. Wierne trwanie przy postulatach Le Corbusiera charakteryzowało wybrane łódzkie prace Berlinerera oraz projekty Markusfelda, które doczekały się realizacji w Tel Awiwie.

⁶⁸ AZ UMŁ, UD ŁŚ, ul. Cegielniana 82; AZ UMŁ, UD ŁŚ, ul. Cegielniana 114-116.

⁶⁹ Hipoteza sformułowana przez N. Metzger-Szmuk nie została potwierdzona przez G. Rytela, autora biografii L. Korngolda; G. Rytel, *Lucjan Korngold...*, op. cit., s. 86–92.

⁷⁰ APW, AO, nr 9046.

⁷¹ AZ UMŁ, UD ŁŚ, ul. Żwirki 1D.

⁷² M. Getka-Kenig, *Plan londyński. Niezrealizowana wizja odbudowy Warszawy (1945–1946)*, Warszawa 2021.

ABSOLWENCI WYDZIAŁU ARCHITEKTURY PW ZATRUDNIENI W STRUKTURACH ŁÓDZKIEJ ADMINISTRACJI (1929–1939)

W okresie dwudziestolecia międzywojennego Łódź była drugim co do wielkości miastem II Rzeczypospolitej pod względem liczby mieszkańców i liczby istniejących oraz budowanych budynków mieszkalnych⁷³. W tej sytuacji, łódzkie organy administracji oferowały architektom zatrudnienie w swoich strukturach. W odpowiedzi na ogłoszenie z kwietnia 1935 roku, o pracę w miejskiej inspekcji budowlanej starało się sześć osób absolwentów politechnik w Warszawie i Lwowie. Posadę technika dzielnicowego zaproponowano Erwinowi Illichmanowi, urodzonemu w 1907 roku w podłódzkiej Radogoszczy absolwentowi WA PW z 1933 roku⁷⁴. Illichman pracował w Łodzi do wybuchu wojny, nieznane są jego późniejsze losy. W inspekcji budowlanej zatrudnienie znaleźli również łódzianie Zygmunt Waszkiewicz⁷⁵ i Zygmunt Wajnert (doświadczenie zawodowe zdobył pracując w Banku Polskim w Warszawie i magistracie w Sochaczewie)⁷⁶ oraz pochodzący spoza Łodzi Henryk Czulda (pracownik Dowództwa Okręgu Korpusu IV Łódź w latach 1935–1936, Inspekcji Budowlanej w latach 1936–1939 i Oddziału Budowy Gmachów Miejskich w 1939 roku)⁷⁷, Mikołaj Majżuk⁷⁸ oraz Kazimierz Sochaczewski⁷⁹.

Innym organem administracji, rekrutującym do pracy architektów był miejski Oddział Regulacji Miasta, w którym zatrudnienie znaleźli urodzeni w Łodzi Brunon Hein⁸⁰ i Cyprian Jaworski⁸¹ oraz pochodzący spoza Łodzi Jan Stachowicz⁸², Alicja Zacharzewska (wcześniej zatrudniona w Zamku Królewskim w Warszawie i w Okręgowym Urzędzie Ziemskim w Lublinie)⁸³ oraz Jan Zacharzewski⁸⁴.

Absolwenci Wydziału Architektury PW zatrudniani byli również w wojewódzkim Biurze Planu Regionalnego w Łodzi. Projektantami Biura byli Stanisław Albrecht (pracownik Biura w latach 1934–1937, od 1937 mieszkał i pracował w Warszawie, w trakcie wojny należał do Gwardii Ludowej, po wojnie piastował kierownicze stanowiska w Biurze Odbudowy Stolicy i państwowych przedsiębiorstwach kinematograficznych,

⁷³ *Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 57–65.

⁷⁴ APW, AO, nr 10767; APŁ, AmŁ, sygn. 67534, Illichman Erwin.

⁷⁵ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 127; AUW, AO, sygn. RP23460; APW, AO, nr 10822.

⁷⁶ APW, AO, nr 6363; APŁ, AmŁ, sygn. 67587, Wajnert Zygmunt.

⁷⁷ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 53; APW, AO, nr 2890; APŁ, AmŁ, sygn. 67612, Czulda Henryk.

⁷⁸ APW, AO, nr 12509; APŁ, AmŁ, sygn. 67629, Majżuk Mikołaj; AZ ŁUW, Akta osobowe Mikołaja Majżuka.

⁷⁹ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 118–119; APW, AO, nr 4699.

⁸⁰ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 67; APW, AO, nr 7255; APŁ, AmŁ, sygn. 66352, Hein Brunon.

⁸¹ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 70; WBH, kolekcja akt żołnierzy zarejestrowanych w Rejonowych Komendach Uzupełnień, sygn. IL56.16148, Akta osobowe Cypriana Jaworskiego.

⁸² J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 120; APŁ, AmŁ, sygn. 67783, Stachowicz Jan.

⁸³ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 133; APW, AO, nr 3485; APŁ, AmŁ, sygn. 67527, Zacharzewska Alicja.

⁸⁴ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 133; APW, AO, nr 5846.

ambasador PRL w NRD i Holandii)⁸⁵, Janusz Kahl⁸⁶, Tomira i Kazimierz Gawrońscy (pracownicy Biura w latach 1933–1939, wcześniej w poznańskim magistracie)⁸⁷.

KONSOLIDACJA I ROZPAD ŚRODOWISKA ARCHITEKTÓW (1934–1939)

Wieloletnie dążenia do integracji środowiska polskich architektów zwieńczone zostały w 1934 roku powołaniem do życia Stowarzyszenia Architektów Rzeczypospolitej Polskiej. Tym samym zlikwidowano dotychczasowe stowarzyszenia łódzkie, których członkowie stali się od tej pory częścią lokalnego oddziału SARP⁸⁸. Entuzjazm towarzyszący utworzeniu ogólnopolskiej organizacji z czasem ustąpił jednak konfliktom światopoglądowym⁸⁹. Na spektrum postaw reprezentowanych przez członków wszystkich lokalnych oddziałów stowarzyszenia, delegaci łódzcy początkowo starali się o miejsce w centrum. Na posiedzeniu z 6 maja 1937 roku, łódzianin Wacław Leyberg poparł sprzeciw zarządu głównego wobec rozgrywających się na warszawskich uczelniach „antysemickich zajęć”⁹⁰, jednocześnie deklarując przystąpienie do narodowej inicjatywy Adama Koca⁹¹. Z kolei podczas nadzwyczajnego zebrania 29 maja 1937 roku Stanisław Albrecht głosował przeciwko wotum nieufności dla zarządu głównego, a Jan Zacharzewski podjął próbę merytorycznej polemiki z żądaniem wprowadzenia paragrafu aryjskiego⁹².

Na ogólnopolskim zjeździe 28 i 29 czerwca 1938 roku uchwalono poprawkę statutu zabraniającą członkostwa w stowarzyszeniu architektom żydowskiego pochodzenia. W 1939 roku zmieniony statut został zatwierdzony i wszedł w życie, a w oddziale warszawskim 56 architektów żydowskiego pochodzenia zostało skreślonych z listy członków⁹³.

Tymczasem w łódzkim oddziale SARP, w kwietniu 1938 roku upłynęła kadencja dotychczasowego zarządu. Nowo wybrany zarząd deklarował kontynuowanie działań podjętych przez poprzedników⁹⁴, jednak 19 sierpnia 1939 roku „Mały Dziennik” relacjo-

⁸⁵ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 45; APW, AO, nr 10753; *Życiorys napisany przez Stanisława Albrechta 8 września 1982 r.*; rkps w posiadaniu Jolanty Karasiewicz i Jana Albrechta.

⁸⁶ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 73; APW, AO, nr 7263; AZ ŁUW, Akta osobowe Janusza Kahla.

⁸⁷ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., s. 60, 118; AUW, AO, sygn. RP5105; APW, AO, nr 6471; A. Przybylski, *Abisynia...*, op. cit., s. 25–34, 395–399; APW, AO, nr 4636.

⁸⁸ „Architektura i Budownictwo”, 1934, nr 6, s. 171.

⁸⁹ M. Domińczak, „Faszyści” i „żydo-demokraci”. *Walka o wpływy w Stowarzyszeniu Architektów Polskich w latach 1937–1939*, „Glaukopis” 2024, nr 41, s. 21–79; D. Konstantynów, *Żydzi i architektura (z perspektywy polskiego nacjonalizmu lat trzydziestych XX wieku)*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2009, nr 4, s. 411–425.

⁹⁰ „Komunikat SARP” 1937, nr 3, s. 4; „Komunikat SARP” 1936, nr 11, s. 42 i 45; „Komunikat SARP” 1937, nr 6/7, s. 5.

⁹¹ „Gazeta Lwowska” 1937, nr 42, s. 1–2.

⁹² „Komunikat SARP” 1937, nr 6/7, s. 13.

⁹³ „Komunikat SARP” 1939, nr 6, s. 5.

⁹⁴ „Komunikat SARP” 1938, nr 6, s. 5.

Ilustracja 16. Łódź, al. Kościuszki 2, ruiny synagogi zniszczonej w 1939 roku. Fot. autor nieznany, 1939, APŁ, zesp. Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. A-38

Figure 16. Łódź, No. 2 Kościuszki Avenue, ruins of the synagogue destroyed in 1939. Photograph by an unknown author, 1939, APŁ, Team. APŁ Iconographic Collection, ref. A-38

nowa, że Stowarzyszenie Architektów R.P. w Łodzi (...) rozesłało do swych członków żydów pisma z zawiadomieniem, że zostali skreśleni z listy członków⁹⁵.

Rozpad łódzkiego środowiska architektów przypieczętował wybuch wojny (il. 16). W jej trakcie, w nieznanych okolicznościach zginęli Jerzy Berliner, Ludwik Kirszbaum, Mieczysław Lewinson i Abraham Markusfeld. Miasto bezpowrotnie opuścili Izidor Fajnberg, Kazimierz Lichtenstein, Brunon Hein oraz Tomira i Kazimierz Gawrońscy. Krótco po wojnie w Łodzi żyli i pracowali Radosław Hans, Stefan Derkowski, Izaak Gutman i Kazimierz Sochaczewski. W nowej, powojennej rzeczywistości odnaleźli się natomiast Henryk Czulda, Henryk Gromski, Stanisław Janiec, Cyprian Jaworski, Janusz Kahl, Stanisław Kowalski, Mikołaj Majżuk, Zygmunt Wajnert, Zygmunt Waszkiewicz oraz Alicja i Jan Zacharzewscy.

⁹⁵ „Mały Dziennik” 1939, nr 229, s. 7.

PODSUMOWANIE

Na przestrzeni dwudziestu lat okresu międzywojennego, łódzkie środowisko architektów pokonało drogę od sześćoosobowej grupy członków Stowarzyszenia Techników w 1918 roku do grona 70 osób, zrzeszonych w większości w regionalnym oddziale ogólnopolskiego SARP w roku 1939. W tym procesie znaczącą rolę odegrali absolwenci Wydziału Architektury PW, którzy rozpoczynali kariery realizując pierwsze w mieście nowoczesne osiedle mieszkaniowe, a w następnych latach zdominowali rynek usług architektonicznych.

Łódzkie środowisko architektoniczne na początku lat 30. zasilane było zarówno przez łodzian, którzy po ukończeniu studiów zdecydowali się na powrót do rodzinnego miasta, jak również przez osoby pochodzące spoza miasta, którzy szukali tutaj zatrudnienia w administracji cierpiącej na niedobór wykwalifikowanych pracowników. Gwałtownie zwiększający się udział absolwentów WA PW, od trzech w 1930 roku do 29 w roku 1937 miał znaczący wpływ na krajobraz architektoniczny miasta — opisywani architekci współtworzyli politykę przestrzenną miasta, byli samodzielnymi projektantami, którzy na zlecenie prywatnych inwestorów zaprojektowali i zrealizowali ponad 300 budynków, a jako urzędnicy weryfikowali dokumentację i dbali o bezpieczeństwo na budowach.

Na przestrzeni dwudziestu lat okresu międzywojennego absolwenci Wydziału Architektury PW przyczynili się do profesjonalizacji łódzkiego środowiska architektów, wnieśli do niego świeżość formy, nowatorskie podejście do funkcji i swojej społecznej roli. Ich twórczość pozostaje wartościowym dziedzictwem materialnym oraz dowodem na ambicje, z którymi w nowe stulecie wkraczał niejednolity, ale niezależny i niepodległy naród.

INNI ŁODZIANIE, KTÓRZY UKOŃCZYLI WYDZIAŁ ARCHITEKTURY PW W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM

Opisując środowisko łódzkich absolwentów Wydziału Architektury PW w okresie międzywojennym nie sposób pominąć łodzian, którzy przed 1939 rokiem nie podjęli pracy w swoim rodzinnym mieście. Do tego grona należą: Irena Bertig (z domu Lubowska, 1905–1977, dyplom 1932), Jerzy Błaszczuk (1910–1992, dyplom 1939), Wacław Broda (1898–1974, dyplom 1930, przed 1939 rokiem pracował w Białymstoku i Lublinie, od 1945 roku w Łodzi), Stanisław Chrabelski (1900–1977, dyplom 1936, pracował w Warszawie, uczestnik Powstania Warszawskiego), Feliks Drutowski (urodzony w 1901 roku, dyplom 1935), Stefan Jelnicki (1912–1984, dyplom 1936, żył i pracował w Warszawie), Bohdan Kłopotowski (urodził się w 1895 roku, dyplom 1928, pracował w Piotrkowie Trybunalskim), Zygmunt Konrad (1904–1955, dyplom 1932, żył i pracował w Warszawie), Jakub Łęczycki (urodził się w roku 1904, nieznana jest data jego śmierci oraz data uzyskania dyplomu, żył i pracował w Warszawie gdzie był autorem licznych projektów kamienic czynszowych), Czesław Łowkis (1906–1943, dyplom

1936), Stanisław Marzyński (1904–1992, dyplom 1930, żył i pracował w Warszawie, po 1945 roku współtworzył Pracownię Odbudowy Kościołów), Halina Kriger (z domu Przegalińska, 1913–2010, dyplom 1939, pracę zawodową rozpoczęła dopiero po 1945 roku w Łodzi), Marian Spychalski (1906–1980, dyplom 1931, przed 1939 rokiem pracował w Poznaniu i Warszawie, od 1931 roku aktywny członek Komunistycznej Partii Polski, po 1945 roku zaangażowany w działalność polityczną i służbę wojskową zwieńczoną otrzymaniem najwyższego stopnia marszałka).

STRESZCZENIE

Z chwilą zakończenia I wojny światowej, w warunkach nowo powstałego państwa polskiego, Łódź jest dużym, drugim co do wielkości miastem w kraju. Zmagają się jednak z brakami w infrastrukturze oraz problemami gospodarczymi i społecznymi wynikającymi ze strat wojennych w przemyśle. W pierwszych latach dwudziestolecia międzywojennego miasto dysponuje nieliczną i niewystarczającą kadrą inżynierów budownictwa, która w kolejnych latach zasilana jest przez architektów wykształconych na zagranicznych uczelniach.

Przedmiotem pracy jest opisanie rozwoju łódzkiego środowiska architektów w okresie dwudziestolecia międzywojennego, w tym wpływu Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej na społeczność zawodową miasta i jego krajobraz architektoniczny. Architektura Łodzi omawianego okresu jest przedmiotem badań i publikacji, jednak obszerność łódzkiego zasobu archiwalnego sprawia, że w dalszym ciągu pozostaje niezbadany i nieopisany.

Praca jest efektem przeprowadzonych badań bibliograficznych i kwerend archiwalnych dotyczących życiorysów wybranych architektów oraz ich twórczości. Przedmiotem badań była aktualna literatura przedmiotu, prasa pochodząca z omawianego okresu oraz dokumentacja archiwalna zgromadzona w samorządowych i państwowych instytucjach oraz w zbiorach prywatnych rodzin opisywanych twórców.

Analizie poddany zostaje proces przekształcania się łódzkiego środowiska architektonicznego, wpływ młodego pokolenia twórców na struktury instytucjonalne i krajobraz architektoniczny miasta. Szczególną uwagę poświęcono konfliktom o charakterze pokoleniowym i światopoglądowym, wpływowi zewnętrznych wzorców ideowych na lokalne praktyki projektowe oraz znaczeniu konkursów architektonicznych. Przedstawiono dynamikę rozwoju środowiska architektów i proces wchodzenia na scenę zawodową grupy twórców, których edukacja przebiegała w realiach niepodległego państwa polskiego. Artykuł podejmuje próbę uporządkowania informacji na temat środowiska architektów, którzy, mimo braku spektakularnych karier ogólnopolskich, wywarli trwały wpływ na obraz miasta i jego architektoniczną tożsamość.

Słowa kluczowe: Łódź, architektura, dwudziestolecie międzywojenne, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

BIBLIOGRAFIA

MATERIAŁY PUBLIKOWANE

Album Młodej Architektury, 1930.

„Architektura”, 1950, nr 12.

„Architektura i Budownictwo”, 1927, nr 3.

„Architektura i Budownictwo”, 1928, nr 4.

„Architektura i Budownictwo”, 1930, nr 1/2.

„Architektura i Budownictwo”, 1934, nr 6.

„Architektura i Budownictwo”, 1938, nr 4/5.

„Architektura i Budownictwo”, 1938, nr 7.

„Biuletyn Przetargowy”, roczniki 1936–1939.

Brodzka Justyna, *Wiesław Lisowski*, Łódź 2008.

„Dom osiedle mieszkanie”, 1931, nr 3.

„Dom osiedle mieszkanie”, 1931, nr 6.

Domińczak Michał, „Faszyści” i „żydo-demokraci”. *Walka o wpływy w Stowarzyszeniu Architektów Polskich w latach 1937–1939*, „Glaukopis”, 2024, nr 41, s. 21–79.

Dudkowski Michał, *W stronę modernizmu. Architekt Romuald Miller*, Warszawa 2024.

„Gazeta Lwowska”, 1937, nr 42.

Ginsbert Adam, *Łódź, studium monograficzne*, Łódź 1962.

Hirsfeld Ludwik, *Historia jednego życia*, Kraków 2011.

Janowska Anita Halina, *Krzyżówka*, Warszawa 2010.

Kalendarz informator na województwo łódzkie na rok 1922, Łódź 1922.

Kalendarz informator na województwo łódzkie na rok 1923, Łódź 1923.

Kalendarz techniczno-budowlany 1928, Warszawa 1928.

Kalendarz techniczno-budowlany 1929–1930, Warszawa 1928.

Kalendarz techniczno-budowlany 1930–1931, Warszawa 1930.

„Komunikat SARP”, 1936, nr 11.

„Komunikat SARP”, 1937, nr 3.

„Komunikat SARP”, 1937, nr 6/7.

„Komunikat SARP”, 1938, nr 4/5.

„Komunikat SARP”, 1938, nr 6.

„Komunikat SARP”, 1938, nr 7/8/9.

„Komunikat SARP”, 1939, nr 7.

Konstantynów Dariusz, *Żydzi i architektura (z perspektywy polskiego nacjonalizmu lat trzydziestych XX wieku)*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2009, nr 4, s. 411–425.

- Koszevska Joanna, Mika Grzegorz, *Ilustrowany atlas architektury północnego Mokotowa*, Warszawa 2017.
- Król Joanna, „Podczas wojny przebywał w łódzkim getcie”. Portret architekta Ignacego Gutmana, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, 2020, nr 16, s. 324–340.
- Księga adresowa miasta Łodzi (...) 1937–1939, Łódź 1937.
- Łapa Małgorzata, *Od „miasta analfabetów” do edukacyjnego wzorca*, [w:] Łódź, historia miasta poprzez wieki, tom 3, 1914–1945, red. P. Waingartner, Łódź 2024, s. 82–90.
- Łoza Stanisław, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Malinowski Jerzy, *Painting and sculpture by Polish Jews, in the 19th and 20th centuries (to 1939)*, Warszawa-Toruń 2017.
- „Mały Dziennik”, 1939, nr 229.
- Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939.
- Marzyński Stanisław, *Koło, Stowarzyszenie i Towarzystwo*, [w:] *Fragmenty stuletniej historii 1899–1999, relacje, wspomnienia, refleksje w stulecie organizacji warszawskich architektów*, Warszawa 2001, s. 61–66.
- Minorski Jan, *Społeczne i gospodarcze tło działalności środowiska architektonicznego 1918–1939*, [w:] *Fragmenty stuletniej historii 1899–1999, ludzie, fakty, wydarzenia w stulecie organizacji warszawskich architektów*, Warszawa 2001, s. 63–88.
- Olenderek Joanna, *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa, tom 1, Obiekty użyteczności publicznej*, Łódź 2012.
- Olenderek Joanna, *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa, tom II, Osiedla i obiekty mieszkalne*, Łódź 2012.
- Olenderek Joanna, *Proces kształtowania przestrzeni w Łodzi II Rzeczypospolitej a awans administracyjny miasta*, Łódź 2004.
- Pardała Wojciech, *Adolf Goldberg – pod(łódzki) (nie)znany architekt i (nie)znany urbanista*, [w:] *Łódź u like 2015/2016, 7/8, Ogólnopolskie seminarium naukowe studentów architektury: zobaczyć, dotknąć, doświadczyć, przeżyć, opowiedzieć*, red. K. Błaszczyk, T. Kroc, W. Witkowski, Łódź 2017, s. 239–247.
- Getka-Kenig Mikołaj, *Plan londyński. Niezrealizowana wizja odbudowy Warszawy (1945–1946)*, Warszawa 2021.
- Przybylski Aleksander, *Abisynia osiedle na poznańskim Grunwaldzie*, Poznań 2017.
- Rytel Grzegorz, *Lucjan Korngold Warszawa-Sao Paulo 1897–1963*, Warszawa 2014.
- Stefański Krzysztof, *Henryk Hirszenberg (1885–1955) i środowisko żydowskich architektów Łodzi*, Łódź 2021.
- Stefański Krzysztof, *Ludzie, którzy zbudowali Łódź leksykon architektów i budowniczych miasta*, Łódź 2009.
- Stefański Krzysztof, Ciarkowski Błażej, *Modernizm w architekturze Łodzi XX wieku*, Łódź 2018.
- Strzałkowski Jacek, *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1997.
- Sumorok Aleksandra, *Architektura i urbanistyka Łodzi okresu realizmu socjalistycznego*, Warszawa 2010.
- Sztuka Aleksandra, *Radiostacja: nowa dzielnica mieszkaniowa modernistycznej Łodzi*, „TECHNE/TEXNH. Pismo łódzkich historyków sztuki”, 2013, nr 1, s. 27–44.

Szymański Marcin, *Polityka gospodarcza miasta i przedsiębiorstwa miejskie*, [w:] *Łódź, historia miasta poprzez wieki, tom 3, 1914–1945*, red. P. Waingartner, Łódź 2024, s. 251–263.

Walczak Wojciech, *Łódzkie konkursy architektoniczne w latach 1918–1939*, [w:] *Sztuka łódzka, materiały sesji naukowej oddziału łódzkiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki Warszawa-Łódź 1977*, s. 99–104.

Wiśniewski Mirosław, *Wpływ planowania przestrzennego na rozwój strefy zurbanizowanej Łodzi w okresie powojennym*, Łódź 2012.

Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898–1905), Warszawa 1955.

MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ):

Akta miasta Łodzi (AmŁ)

- Berliner Jerzy, praktykant w Wydziale Budownictwa, Akta osobowe, sygn. 64427.
- Budowa hali sportowej w Parku Poniatowskiego, sygn. 20589, 20590, 20600.
- Czulda Henryk, zastępca okręgowego inspektora budowlanego Inspekcji Budowlanej Wydział Techniczny, Akta osobowe, sygn. 67612.
- Folkierski Karol, ławnik, przewodniczący Wydziału Budownictwa, Akta osobowe, sygn. 65861.
- Fuchs Józef, architekt dzielnicowy w Wydziale Budownictwa, Akta osobowe, sygn. 65954.
- Garliński Stanisław, architekt w Wydziale Budownictwa, Akta osobowe, sygn. 65919.
- Gromski Henryk, zatrudniony w Wydziale Budownictwa, Akta Osobowe, sygn. 64525.
- Hein Brunon, architekt Oddziału Regulacji Miasta Wydział Budownictwa, Akta osobowe, sygn. 66352.
- Illichman Erwin, inżynier Inspekcji Budowlanej Wydział Techniczny, Akta osobowe, sygn. 67534.
- Kowalewski Wacław, kierownik w Wydziale Technicznym, Akta osobowe, sygn. 63531.
- Majżuk Mikołaj, zastępca okręgowego inspektora budowlanego w Inspekcji Budowlanej Wydział Techniczny, Akta osobowe, sygn. 67629.
- Materiał do Informatora m. Łodzi, Stowarzyszenie Techników w Łodzi, rok 1918–1919, sygn. 23582.
- Stachowicz Jan, architekt Oddziału Regulacji Miasta Wydział Techniczny, Akta osobowe, sygn. 67783.
- Wajnert Zygmunt, okręgowy inspektor budowlany w Inspekcji Budowlanej Wydział Techniczny, Akta osobowe, sygn. 67587.
- Zacharzewska Alicja, rysownik Oddziału Regulacji Miasta Wydział Budownictwa, Akta osobowe, sygn. 67527.

Archiwum fotograficzne Wiesława Lisowskiego

- Fotografia, sygn. 1.
- Fotografia, sygn. 24.

Archiwum Włodzimierza Pfeiffera (księgarza i fotografa łódzkiego)

- Fotografia, sygn. 44.

Przedsiębiorstwo Kanalizacja i Wodociągi w Łodzi

- Fotografia, sygn. 689.

Sąd Okręgowy w Łodzi

- inż. Bolesław Mołdawski – tkalnia mechaniczna, sygn. RH10058.

Urząd Wojewódzki Łódzki

- Łódzkie Stowarzyszenie Architektów w Łodzi, sygn. 1361.

Zbiór ikonograficzny Archiwum Państwowego w Łodzi

- Fotografia, sygn. 101.6.
- Fotografia, sygn. 116.4.
- Fotografia, sygn. 116.13.
- Fotografia, sygn. A-38.

Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego (AUW):

- Akta osobowe Izaaka Gutmana, sygn. RP 6114.
- Akta osobowe Izydora Fajnberga, sygn. RP 13551.
- Akta osobowe Ludwika Kirszbauma, sygn. RP 19921.
- Akta osobowe Tomiry Słońskiej, sygn. RP5105.
- Akta osobowe Zygmunta Waszkiewicza, sygn. RP23460.

Archiwum Zakładowe Łódzkiego Urzędu Wojewódzkiego (AZ ŁUW):

- Akta osobowe Ignacego Gutmana.
- Akta osobowe Janusza Kahla.
- Akta osobowe Mikołaja Majżuka.
- Akta osobowe Radosława Hansa.

Archiwum Zakładowe Urzędu Miasta Łodzi (AZ UMŁ):

Akta architektoniczno-budowlane Wydziału Urbanistyki Urzędu Dzielnicowego Łódź-Śródmieście (UD ŁŚ):

- ul. Cegielniana 82.
- ul. Cegielniana 114–116.
- al. Kościuszki 107.
- ul. Narutowicza 72.
- ul. Żwirki 1D.

Akta architektoniczno-budowlane Wydziału Urbanistyki Urzędu Dzielnicowego Łódź-Polesie (UD ŁP):

- ul. Lipowa 51.

Archiwum Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej (obecnie Archiwum Politechniki Warszawskiej – APW):

- Akta osobowe Abrahama Markusfelda, nr 8432.
- Akta osobowe Alicji Preuss, nr 3485.
- Akta osobowe Bolesława Mołdawskiego, nr 3208.
- Akta osobowe Brunona Heina, nr 7255.
- Akta osobowe Erwina Illichmana, nr 10767.
- Akta osobowe Henryka Czuldy, nr 2890.
- Akta osobowe Henryka Gromskiego, nr 3433.
- Akta osobowe Izaaka Gutmana, nr 5271.

- Akta osobowe Izydora Fajnberga, nr 7909.
- Akta osobowe Jana Zacharzewskiego, nr 5846.
- Akta osobowe Janusza Kahla, nr 7263.
- Akta osobowe Jerzego Berlinera, nr 5183.
- Akta osobowe Kazimierza Gawrońskiego, nr 4636.
- Akta osobowe Kazimierza Lichtensteina, nr 9046.
- Akta osobowe Kazimierza Sochaczewskiego, nr 4699.
- Akta osobowe Ludwika Kirszbauma, nr 7925.
- Akta osobowe Mieczysława Lewinsona, nr 3437.
- Akta osobowe Mieczysława Neufelda, nr 1329.
- Akta osobowe Mikołaja Majzuka, nr 12509.
- Akta osobowe Radosława Hansa, nr 7916.
- Akta osobowe Romualda Kowalskiego, nr 2153.
- Akta osobowe Stanisława Albrechta, nr 10753.
- Akta osobowe Tomiry Słońskiej, nr 6471.
- Akta osobowe Zygmunta Wajnerta, nr 6363.
- Akta osobowe Zygmunta Waszkiewicza, nr 10822.

Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN:

- Prywatne archiwum Izaaka Gutmana.

Narodowe Archiwum Cyfrowe:

Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny

- Fotografia, sygn. 1665.
- Fotografia, sygn. 72222.

Yad Vashem The World Holocaust Remembrance Center:

- *Świadectwo Anny Marii Miriam Szereszewskiej*, identyfikator 1173825.
- *Świadectwo T. Shimkovich*, identyfikator 1669377.

Wojskowe Biuro Historyczne w Warszawie (WBH):

Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej

- Akta osobowe Mieczysława Neufelda, sygn. VIII.808.66.3.

Kolekcja akt żołnierzy zarejestrowanych w Rejonowych Komendach Uzupełnień

- Akta osobowe Cypriana Jaworskiego, sygn. II.56.16148.

Zbiory Naukowe Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (ZN ZAP WA PW):

Zbiór Albumów Inwentaryzacji Wsi

- Hans Radosław, Kirszbaum Ludwik (1925), album nr 105.

Zbiór pomiarów

- Hans Radosław, Kirszbaum Ludwik, Inwentaryzacja ratusza w Pabianicach (1926), sygn. 12012–12024.

Żydowski Instytut Historyczny im. E. Ringlebluma w Warszawie (ŻIH):

American Jewish Joint Distribution Committee 1939–1941

— Prośba o papiery emigracyjne numer 25245, sygn. 210/180.

Spuścizna Chany Kubiak

- Wywiad Chany Kubiak z Beniaminem Perelmutterem z 27.VII.1950 roku.
- Wywiad Chany Kubiak z Bogdanem Lachertem z 24.VII.1950 roku.
- Wywiad Chany Kubiak z Edwardem Sułkowskim z 29.VIII.1950 roku.
- Wywiad Chany Kubiak z Felicją Kreczmar z 28.VII.1950 roku.
- Wywiad Chany Kubiak z Hanną Sigalin z 11.VII.1950 roku.
- Wywiad Chany Kubiak z Julianem Sadłowskim (Putermanem) z 5.III.1950 roku.
- Wywiad Chany Kubiak z Marcinem Wajnfeldem z 8.VII.1950 roku.

Przeprowadzenie badań nie byłoby możliwe bez pomocy osób zatrudnionych w Archiwum Państwowym w Łodzi, Archiwum Zakładowym Urzędu Miasta Łodzi, Dziale Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej (obecnie Archiwum Politechniki Warszawskiej), Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Wojskowym Biurze Historycznym w Warszawie, Archiwum Zakładowym Łódzkiego Urzędu Wojewódzkiego, Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie i Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie. Szczególne podziękowania należą się członkom rodzin opisywanych twórców, którzy zechcieli podzielić się prywatnymi wspomnieniami i pamiątkami Amirowi Millerowi, Evie Hans-Bykhovsky, Krystynie Strumiłło, Anat Feinberg, Stanisławowi i Piotrowi Goldsteinom, Jolancie Karasiewicz i Janowi Albrechtowi oraz Jerzemu Derkowskiemu. Za nieocenione wsparcie merytoryczne pragnę podziękować promotorce mojej pracy doktorskiej, profesor Małgorzacie Rozbickiej.

ŁÓDŹ UNDER CONSTRUCTION: GRADUATES OF THE FACULTY OF ARCHITECTURE OF THE WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY AMONG THE ŁÓDŹ ARCHITECTURAL COMMUNITY OF THE TWO INTERWAR DECADES

INTRODUCTION

The subject of this paper is a description of the development of the Łódź architectural community over the years 1918–1939 and the impact of individuals educated at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology on the professional community of the city and its architectural landscape. General issues relating to the architecture of Łódź of the interwar period are the topic of publications of both a scientific and popular science nature.¹ The interests of researchers also encompass isolated threads of history² linked with Łódź's architectural community³ and the silhouettes of individual designers.⁴ However, the question of the importance of the first graduates of the Faculty of Architecture of the Warsaw

¹ J. Olenderek, *Proces kształtowania przestrzeni w Łodzi II Rzeczypospolitej a awans administracyjny miasta* [The process of the spatial shaping of the Łódź of the 2nd Polish Republic and the administrative advancement of the city], Łódź, 2004; K. Stefański and B. Ciarkowski, *Modernizm w architekturze Łodzi XX wieku* [Modernism in the architecture of 20th century Łódź], Łódź, 2018.

² A. Sztuka, Radiostacja: nowa dzielnica mieszkaniowa modernistycznej Łodzi [Radiostacja: The new housing district of Modernistic Łódź], *TECHNE/TEXNH, Pismo łódzkich historyków sztuki* [TECHNE/TEXNH: Journal of Łódź Art Historians], 2013, no. 1; W. Walczak, Łódzkie konkursy architektoniczne w latach 1918–1939 [Łódź architectural competitions over the years 1918–1939], in *Sztuka łódzka, materiały sesji naukowej oddziału łódzkiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki* [The arts of Łódź: Materials from the scientific session of the Łódź Association of Art Historians], Warsaw–Łódź, 1977.

³ J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944 roku* [The architects and builders of Łódź up to 1944], Łódź, 1997; K. Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali Łódź: leksykon architektów i budowniczych miasta* [The people who built Łódź: Lexicon of the architects and builders of the city], Łódź, 2009.

⁴ K. Stefański, *Henryk Hirszenberg (1885–1955) i środowisko żydowskich architektów Łodzi* [Henryk Hirszenberg (1885–1955) and Łódź's Jewish architect community], Łódź, 2021; M. Dudkowski, *W stronę modernizmu. Architekt Romuald Miller* [Toward Modernism: Architect Romuald Miller], Warsaw, 2024; J. Brodzka, *Wiesław Lisowski*, Łódź, 2008; W. Pardała, Adolf Goldberg — pod(łódzki) (nie)znany architekt i (nie)znany urbanista [Adolf Goldberg: (suburban) Łódź (un)known architect and (un)known urban planner], in *Łódź u like 2015/2016*, 7/8. *Ogólnopolskie seminarium naukowe studentów architektury: zobaczyć, dotknąć, doświadczyć, przeżyć, opowiedzieć* [Nationwide scientific seminar of students of architecture: See, touch, experience, live, tell], edited by K. Błaszczuk, T. Kroc, and W. Witkowski, Łódź, 2017; J. Król, *Podczas wojny przebywał w łódzkim getcie* [He spent the war in the Łódź Ghetto], *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* [The extermination of Jews: Studies and materials], 2020, no. 16.

University of Technology regarding changes taking place in the Łódź architectural community has as yet not been taken up. This work is the outcome of archival studies into the lives of selected persons and their creative output—resources of the Student Records of the Warsaw University of Technology currently available through the Archives of the Warsaw University of Technology, Archives of the University of Warsaw, State Archives of Łódź, WBH Military Historical Bureau, AZUMŁ Enterprise Archives of Łódź City Hall, and the ŁUW Office of Łódź Voivodeship. The source of basic biographical data was topical literature supplemented by information received from members of the families of the studied designers.

ŁÓDŹ IN THE INITIAL YEARS OF INDEPENDENCE (1918–1922)

In the first years following World War I Łódź was deprived of what until then served as the basis for its existence and development—the textile industry. The factories had been deprived of their equipment and personnel, raw materials and ready products had been confiscated. Sales died together with the industry. The four years of war brought about the depopulation of the city. Evacuations, resettlement, and mobilization resulted in the number of residents falling from 600,000 in 1914 to 340,000 in 1918. Over the years 1914–1918 the occupying German authorities brought about the administrative advancement of the city and the partial Polonization of government offices and schools. The city limits were expanded and the first—ever regulatory plan was drawn up for Łódź. Apart from the economic and demographic situation, the city had to face a need to make up its backlog in terms of transportation services and infrastructure (fig. 2) as well as public buildings that were inadequate with respect to the number of residents in the first years of Poland's independence. Existing building tissue was extremely lacking in terms of needs in housing, hygiene, health care, social services, education, and culture.⁵ Moreover, the city's administrative advancement necessitated new public investments.

THE ŁÓDŹ ARCHITECTURAL COMMUNITY IN THE FIRST YEARS OF THE TWENTY-YEAR INTERWAR PERIOD (1918–1923)

Faced with the scale of needs in entering the third decade of the 20th century, Łódź suffered from restricted and insufficient staffing. Its administration was barely in a formative stage. The group of Łódź officials was joined by architects from outside of the city—Wiesław Lisowski, Józef Kaban, and Wacław Kowalewski—who were the authors of designs for most public buildings during the discussed period⁶ (fig. 3).

⁵ A. Ginsbert, *Łódź...*, op. cit., pp. 138–142, 150–154; M. Łapa, Od “miasta analfabetów” do edukacyjnego wzorca [From a “City of the Illiterate” to an educational model], in *Łódź, historia miasta poprzez wieki* [Łódź: History through the ages], vol. 3, 1914–1945, edited by P. Waingartner, Łódź, 2024, pp. 82–90; M. Szymański, Polityka gospodarcza miasta i przedsiębiorstwa miejskie [City economic policies and municipal companies], in *Łódź, historia miasta poprzez wieki* [Łódź: History through the ages], vol. 3, 1914–1945, edited by P. Waingartner, Łódź 2024, pp. 251–263.

⁶ J. Olenderek, *Proces...*, op. cit.

The reserve of educated architects associated with the Łódź Association of Technicians amounted to six people in 1918⁷ up to eighteen in 1923⁸ (tab. 1). During this period, from among architects belonging to the Association, there is a lack of information as to the education of five of them—Edward Banasz, Leon Lubotynowicz, Aleksander Nalepiński, Bronisław Stawski, and Emil Taler. Five successive members were graduates of Russian schools—Franciszek Karpiński, Dawid Lande, and Kazimierz Stabelski who graduated from the Engineering Institute of St. Petersburg, Piotr Brukalski who studied at the Academy of Fine Arts in that city, while Teodor Gałązka hailed from Tomsk. Two were educated in German schools—Henryk Goldberg in Munich and Hanover, and Józef Kaban in Dresden—and two graduated from the Polytechnic of Lwów (Lviv)—Karol Folkierski⁹ and Wacław Kowalewski.¹⁰ This group also included three people educated at the Warsaw Polytechnic Institute—Józef Referowski, Rudolf Sunderland, and Kazimierz Woźnicki.¹¹ Mieczysław Neufeld, found on the list of members of the Association of Technician¹² as of 1919 is not the same person as the one who graduated from the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology in 1923.¹³

Table 1.

The Łódź community of architects¹⁴ over the years 1918, 1919, 1922, and 1923. Affiliated in the Association of Technicians¹⁵ and independent (Ind.)¹⁶ architects

No.	Given and Surname	Born	Doploima	Education
1	Edward Banasz 1919, 1922–1923	1881, Łódź	—	No data
2	Piotr Brukalski 1918–19, 1922–1923	1858, Warsaw	1883	Tsarist Academy of Fine Arts in St. Petersburg
3	Karol Folkierski 1919, 1922–1923	1878, Lima	1905	Lviv Polytechnic

⁷ APŁ State Archives in Łódź, AmŁ. Acts of the City of Łódź Team, file no. 23582, Materials for the *Informator m. Łodzi* [Łódź City Informant], Association of Technicians of Łódź, 1918–1919

⁸ *Kalendarz informator na województwo łódzkie na rok 1922* [Information almanac for Łódź Voivodeship for the year 1922], Łódź, 1922, pp. 129–133; *Kalendarz informator na województwo łódzkie na rok 1923* [Information almanac for Łódź Voivodeship for the year 1923], Łódź, 1923, pp. 196–199.

⁹ APŁ, AmŁ, file no. 65861, Folkierski Karol.

¹⁰ APŁ, AmŁ, file no. 63531, Kowalewski Wacław.

¹¹ *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898–1905)* [Memoirs of former students of the Warsaw University of Technology from the first years of its existence (1898–1905)], Warsaw, 1955, pp. 95–97.

¹² Wojskowe Biuro Historyczne w Warszawie [WBH Military Historical Bureau], Warsaw, collections of the WKA Military Archival Commission, file no. VIII.808.66.3, personnel file of Mieczysław Neufeld.

¹³ ADESPW Archives of the Student Records Department of the Warsaw University of Technology, presently the APW Archives of the Warsaw University of Technology, AO Personnel Files, no. 1329.

¹⁴ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., pp. 46, 49–50, 58, 60, 63, 72–74, 76, 82–83, 121–122, 133.

¹⁵ *Materiał do Informatora...*, op. cit.; *Kalendarz informator (...) 1922...*, op. cit., pp. 129–133; *Kalendarz informator (...) 1923...*, op. cit., pp. 196–199.

¹⁶ *Kalendarz informator (...) 1922...*, op. cit, p. 81.

Table 1 cont.

No.	Given and Surname	Born	Diploma	Education
4	Teodor Gałązka 1919, 1922	1881, Marianów	1910	Tomsk Polytechnic University
5	Henryk Goldberg 1918–1919, 1922–1923	1884, Łódź	1911	Hanover University of Technology
6	Józef Kaban (Ind.)	1886, Kraków	—	Technical University of Dresden (not completed)
7	Franciszek Karpiński 1919, 1922–1923	1874, Stodoły	1904	Institute of Civil Engineers in St. Petersburg
8	Wacław Kowalewski 1918–1919, 1922–1923	1881, Sieradz	1912	Lviv Polytechnic
9	Dawid Lande 1919, 1922–1923	1868, Łódź	1886	Institute of Civil Engineers in St. Petersburg
10	Wiesław Lisowski (Ind.)	1884, Ząbki	1916	Tsarist Academy of Fine Arts in St. Petersburg
11	Leon Lubotynowicz 1919, 1923	—	—	No data
12	Aleksander Nalepiński 1923	—	—	No data
13	Józef Referowski 1918–1919, 1922	1874, Warsaw	—	Warsaw Polytechnic Institute
14	Kazimierz Stabelski 1918–1919, 1922–1923	1863, Zgierz	1886	Institute of Civil Engineers in St. Petersburg
15	Bronisław Stawski 1919, 1922–1923	—	—	No data
16	Rudolf Sunderland 1919, 1922–1923	—	—	Warsaw Polytechnic Institute
17	Emil Taler 1918, 1923	—	—	No data
18	Kazimierz Woźnicki 1919, 1922–1923	1881, Wolbórz	—	Warsaw Polytechnic Institute

THE ŁÓDŹ ARCHITECTURAL COMMUNITY AT THE TURN OF THE 1920S AND 30S (1928–1930)

Up to the end of the decade, over the years 1928–1930, the organizations and institutes of Łódź associated fifty-nine architects (tab. 2). This group included a relatively small number of people educated in Warsaw—the group of eight included graduates of the Polytechnic Institute, Referowski, Sunderland, and Woźniecki, joined by Zygmunt Jezierski,¹⁷ and of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology,¹⁸ Łódź residents Stanisław Kowalski, Jerzy Berliner, and Izaak Gutman as well as Stanisław Garliński whose career at Łódź City Hall lasted only a few months.¹⁹

¹⁷ *Wspomnienia byłych studentów...*, op. cit, p. 92.

¹⁸ *Warszawska Szkoła Architektury 1915–1965* [The Warsaw school of architecture 1915–1965], Warsaw, 1967, pp. 299–300.

¹⁹ APL, AmŁ, file no. 65919, Garliński Stanisław.

Table 2.

The Łódź community of architects²⁰ over the years 1928–1930. Architects affiliated in the Circle of Architects and Buildings (KAB),²¹ in the Łódź Association of Architects (ŁSA),²² and architects independent of any organization (Ind.),²³ including graduates of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology

No.	Given and Surname	Born	Diploma	Education
1	Antoni Begalle (KAB) 1928–1930	1886, Rozdrażew	1910	Technical University of Munich
2	Jerzy Berliner (ŁSA) 1930	1901, Łódź	1927	Warsaw University of Technology
3	Piotr Brukalski (KAB) 1928–1930	1858, Warsaw	1883	Tsarist Academy of Fine Arts in St. Petersburg
4	Maurycy Bornstein (KAB) 1928–1929	1870, Włocławek	—	No data
5	Franciszek Chełmiński (KAB) 1928–1929	1862, Augustów	1890	Institute of Civil Engineers in St. Petersburg
6	Stanisław Cygie (ŁSA) 1929–1930	1890, Łódź	—	Vienna University of Technology
7	Eugeniusz Dąbrowski (KAB) 1930	—	—	No data
8	Zygmunt Deuar (KAB) 1928	—	—	No data
9	Alfons Fiszer (KAB) 1928–1930	1885, Łódź	—	Riga Technical University
10	Józef Fuchs (KAB) 1930	1884, Brzeżany	—	Brunn Technical School
11	Teodor Gałązka (KAB) 1929–1930	1881, Marianów	1910	Tomsk Polytechnic University
12	Stanisław Garliński (Ind.) 1928	1897, Warsaw	1927	Warsaw University of Technology
13	Adolf Goldberg (KAB) 1928–1930	1889, Łódź	1917	Technical University of Munich
14	Henryk Goldberg (KAB) 1922–1923	1884, Łódź	1911	Technical University of Hanover
15	Izaak Gutman (ŁSA) 1930	1900, Łódź	1927	Warsaw University of Technology
16	Henryk Hirszenberg (KAB) 1928–1930	1885, Łódź	—	No data
17	Wiktor Janiszewski (KAB) 1929–1930	—	—	No data

²⁰ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., pp. 47, 49–53, 60, 63, 67, 70, 72–74, 76–78, 82–85, 87–89, 104, 108, 109, 111, 115, 117–118, 119–120, 123; K. Stefański, *Ludzie...*, op. cit., pp. 54, 92, 104; APŁ, AmŁ, file no. 65954, Fuchs Józef; APŁ, AmŁ, file no. 65919, Garliński Stanisław; Yad Vashem The World Holocaust Remembrance Center, identifier 1173825, School Report of Anny Marii Miriam Szereszewska.

²¹ *Kalendarz techniczno-budowlany 1928* [Technical–Construction Almanac 1928], Warsaw, 1928, p. 435; *Kalendarz techniczno-budowlany 1929–1930* [Technical–Construction Almanac 1929–1930], Warsaw, 1928, pp. 314–315; *Kalendarz techniczno-budowlany 1930–1931* [Technical–Construction Almanac 1930–1931], Warsaw, 1930, pp. 471–472.

²² *Kalendarz (...)* 1930–1931..., op. cit., p. 472.

²³ *Kalendarz (...)* 1928..., op. cit., pp. 427–428; *Kalendarz (...)* 1929–1930..., op. cit., p. 303; *Kalendarz (...)* 1930–1931..., op. cit., pp. 456–485.

Table 2 cont.

No.	Given and Surname	Born	Diploma	Education
18	Emil Jeske (KAB) 1928–3190	1880, Łódź	1920	Technical University of Strelitz
19	Zygmunt Jezierski (KAB)	1881, Łódź	—	No data
20	Józef Kaban (KAB) 1928–1930	1886, Cracow	No data	Technical University of Dresden (not completed)
21	Franciszek Karpiński (KAB) 1928–1930	1874, Stodoły	1904	Institute of Civil Engineers in St. Petersburg
22	Stefania Klozenberg (ŁSA) 1930	—	—	Vienna University of Technology
23	R. Konówna (ŁSA) 1930	—	—	No data
24	Wacław Kowalewski (KAB) 1928–1930	1891, Sieradz	1912	Lviv Polytechnic
25	Stanisław Kowalski (KAB) 1928–1930	1892, Warsaw	1923	Warsaw University of Technology
26	Eugeniusz Krzeczowski (Ind.) 1928	1883, Warsaw	1911	Kiev Polytechnic Institute
27	Marian Kurkowski (KAB) 1930	—	—	No data
28	Władysław Kwapiszewski (Ind.) 1928–1930	1882, Kazimierz	—	Technical University of Dresden
29	Dawid Lande (KAB) 1928–1929	1868, Łódź	1886	Institute of Civil Engineers in St. Petersburg
30	Henryk Lewinson (KAB) 1928–1930	1883, Charków	—	Technical University of Darmstadt
31	Paweł Lewy (ŁSA) 1928–1930	1884, Warsaw	—	Technical University of Dresden
32	Wacław Leyberg (ŁSA) 1930	1907, Warsaw	1929	Gdańsk University of Technology
33	Wiesław Lisowski (KAB) 1929–1930	1884, Ząbki	1916	Tsarist Academy of Fine Arts in St. Petersburg
34	Leon Lubotynowicz (KAB) 1928–1930	—	—	No data
35	Mieczysław Łęczycki (ŁSA) 1930	1897, Łódź	—	École Spéciale Paris
36	Jakób Millauer (KAB) 1928–1930	—	—	No data
37	Jerzy Muntz (ŁSA) 1928–1930	1890, Łódź	—	Technical University of Munich
38	Wiktor Muszyński (Ind.) 1930	—	—	No data
39	Ludwik Oli (ŁSA) 1930	1889, Łódź	—	École Spéciale Paris
40	Karol Pęczalski (KAB) 1930	—	—	No data
41	Józef Piaskowski (KAB) 1928–1930	1885, Łódź	—	No data
42	Aleksander Przecławski (KAB) 1929	—	—	No data
43	Hugo Pill (KAB) 1928–1930	1895, Łódź	1916	Kiev Polytechnic Institute
44	Wacław Popławski (KAB) 1930	—	—	No data
45	Józef Poznański (KAB) 1928–1930	—	—	No data
46	Herman Prawitz (KAB) 1930	1896, Łódź	1927	Gdańsk University of Technology

No.	Given and Surname	Born	Diploma	Education
47	Karol Rauch (KAB) 1928	—	—	No data
48	Ignacy Rajcher (KAB) 1928–1930	—	—	No data
49	Jan Rodewald (Ind.) 1928–1930	—	—	No data
50	Edward Rozental (KAB) 1929–1930	—	—	No data
51	Wilhelm Sawczyk (Ind.)	1884, Stanisławów	1910	Lviv Polytechnic
52	Józef Serwin (Ind.) 1928–1930	1882, Końska W.	1912	Tomsk Polytechnic University
53	Paweł Sperr (KAB) 1928–1930	1891, Cracow	1919	Vienna University of Technology
54	Stachlewski (KAB) 1929–1930	—	—	No data
55	Bronisław Stawski (KAB) 1929	—	—	No data
56	Rudolf Sunderland (KAB) 1928–1930	—	—	Warsaw Polytechnic Institute
57	Beniamin Sydrański (KAB) 1929–1930	1879, Grodno	—	No data
58	Witold Szereszewski (KAB) 1928–1930	1879, Wola K.	—	No data
59	Kazimierz Woźnicki (KAB) 1928–1930	1881, Włobórz	—	Warsaw Polytechnic Institute

The first Łódź resident educated at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology was Stanisław Kowalski who started his studies in the first year of the existence of the Faculty (fig. 4) and was awarded his degree in 1922. Kowalski was born on May 5, 1892 in Warsaw to the family of Romuald Józef and Leokadia née Bartkiewicz. In 1912 he graduated from the Łódź Merchant Trade School after which he took up studies at the Technical University of Brno, which he attended until the creation of the Faculty of Architecture in Warsaw.²⁴ After concluding his college education he worked at the Łódź company of Kazimierz Messling and the Pabianice City Hall (1927–1939) and founded a school of building crafts of which he was both director and lecturer (1929–1935). During the 2nd World War he was held at the prison in Radogoszcz and subsequently transferred to the Dachau concentration camp. He lived and worked in Łódź after 1945. In his youth Kowalski was a ball player with the ŁKS Łódź Sports Club, was member of the board of that club, was the author of drawings and graphic art for the club's publications, and developed a design for a roofed grandstand for the stadium. Krystyna Strumiłło, daughter of Stanisław Kowalski remembers her father as a respected gentleman, elegant and levelheaded, with a high degree of propriety as well as a sense of humor. Kowalski's architectural work indicates a quest for a national style, from designs displaying manor house qualities (fig. 5) to Classical inspiration.²⁵

²⁴ APW, AO, nr 2153.

²⁵ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 77; K. Stefański, *Ludzie...*, op. cit., p. 90.

GENERATIONAL RENEWAL IN THE ŁÓDŹ ARCHITECTURAL COMMUNITY (1928)

The symbolic caesura marking a change in generations in the architectural community of Łódź was the nationwide competition for a design for the Polesie Konstantynowskie housing estate in 1928.²⁶ From among forty-four submissions, first prize was awarded to a traditional proposal with a symmetrical layout and peripheral buildings. However, the development of the design was entrusted to young graduates of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology, the winner of the 2nd Prize: Jan Łukasik and Tomirza Słońska as well as Jerzy Berliner. Their design was developed jointly with Witold Szereszewski who was awarded 3rd Prize.

Jerzy Berliner was born on June 22, 1901 in Łódź, the son of Izrael and Cypra Małka née Lewin.²⁷ Over the years 1909–1920 he attended the Trade School of the Merchant Assembly. After graduation, but before taking up studies, he served in the armed forces in the Łódź General Military District. He studied at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology over the years 1920–1927.²⁸ In September of 1939 he evacuated from Łódź²⁹ and by 1940 he was living in Warsaw from which he was unsuccessful in efforts to leave.³⁰ After the establishment of the Warsaw Ghetto he managed a builders' school there.³¹ The date and details of his death are not known, as is the place. Sources list Warsaw or the camp in Hanover.³² Jerzy Berliner was a person easy to notice within the architectural community. Those who knew him personally remember him as an exceptionally talented, brave, and resourceful man.³³ He was a distinguished college student. In 1930 he published two of his works on the pages of *Album Młodej Architektury* [Album of young architecture].³⁴ He was also active socially. Following the consolidation of the national architectural community in 1936, he was a member of the College of Judges and Competition Secretary within the structures of the Łódź

²⁶ J. Olenderek, *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa* [Łódź Modernism and other prewar building currents], vol. II, *Osiedla i obiekty mieszkalne* [Housing estates and residential buildings], Łódź, 2012, pp. 10–13.

²⁷ APŁ, AmŁ, file no. 64427, Jerzy Berliner; J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 47.

²⁸ APW, AO, no. 5183.

²⁹ A. Przybylski, *Abisynia osiedle na poznańskim Grunwaldzie* [Abyssinia, a housing estate of Poznań's Grunwald], Poznań, 2017, p. 395.

³⁰ ŻIH Ringleblum Jewish Historical Institute, American Jewish Joint Distribution Committee 1939–1941, file no. 210/180, Request for emigration papers no. 25245.

³¹ L. Hirszfeld, *Historia jednego życia* [History of a life], Cracow, 2011, pp. 381–382.

³² An interview with Edward Sułkowski by Ch. Kubiak, August 29, 1950; An interview with Felicja Kreczmar by Ch. Kubiak, July VII.1950, ŻIH, *Spuścizna Chany Kubiak* [The legacy of Chana Kubiak].

³³ Ibid.; An interview with Julian Sadłowski (Puterman) by Ch. Kubiak, March 5, 1950; An interview with Bogdan Lachert by Ch. Kubiak, July 24, 1950; An interview with Marcin Wajnfeld by Ch. Kubiak, July 8, 1950; An interview with Hanna Sigalin by Ch. Kubiak, July 11, 1950; An interview with Benjamin Perelmutter by Ch. Kubiak, July 27, 1950 roku, ŻIH, *Spuścizna Chany Kubiak* [The legacy of Chana Kubiak].

³⁴ *Album Młodej Architektury* [Album of young architecture], 1930, pp. 34 and 117.

Chapter.³⁵ Compared to other Łódź designers, in his architectural creativity Jerzy Berliner was marked by a striving for Modern form not only in its aesthetic layer, but also in terms of function and structure. He was the coauthor of the first Modern housing estate in Łódź, which consisted of several dozen multi-family residential buildings whose form and layout made reference to the postulates forwarded by the Werkbund (fig. 6 and 7). Berliner was also familiar with the ideas formulated by Le Corbusier. All five postulates of Modern architecture were applied for the first time exclusively in interwar Łódź where Berliner implemented them in his design for the tenement house of Hilary Szytykgold at No. 72A Narutowicza Street. However, its construction was suspended due to the death of the investor.³⁶

Implementation of Le Corbusier's five principles in Łódź had to wait until 1949 when another graduate of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology, Izaak Gutman, designed the Employment Office building at No. 107/109/111 Kościuszki Avenue. This building, with its impressive scale, frame structure, and bold, Modern form, was not completed in line with the original design, however. A change in its "costume" pursuant to the doctrines of Socialist Realism was entrusted to the Warsaw "Tigers."³⁷

Izaak Gutman was born on July 14, 1900 in Łódź to the family of Szmul and Chana née Leder. He died on June 24, 1972 in Tel Aviv. Upon completing the Higher Real School of the Łódź Society for Support of Middle School Trade Education he duly graduated. In 1919, he was unsuccessful in his efforts to attend medical studies at the University of Warsaw. Instead he took up studies at its Philosophy Department.³⁸ After a break caused by his participation in the Polish–Bolshevik War, he became a student of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology, which he completed in 1927.³⁹ He returned to his home city upon graduation. There he worked for the Izrael Tyller Company that was then involved in the building of the Polesie Konstantynowskie housing estate⁴⁰ (fig. 1) Starting with 1931 he managed his own architectural design office together with Ludwik Oli. Their partnership came to an end in September of 1939 when the office was closed, its equipment confiscated, and its proprietors banned from continued work in their professions. Oli died in Lwów (Lviv) in 1943.⁴¹ Gutman spent the war in Łódź. He worked in the administration of the sealed Jewish quarter. After

³⁵ *Komunikat SARP* [SARP Communiqué], 1936, no. 11, p. 43; *Komunikat SARP* [SARP Communiqué], 1938, no. 4/5, p. 2.

³⁶ No. 72 Narutowicza Street, AZ UMŁ Workplace Archives of Łódź City Hall, Architectural–Construction Acts of the UD ŁŚ Department of Urban Planning of the Łódź–Śródmieście District Office.

³⁷ A. Sumorok, *Architektura i urbanistyka Łodzi okresu realizmu socjalistycznego* [The architecture and urban planning of Łódź of the Socialist Realism period], Warsaw, 2010, pp. 148–151; AZ UMŁ, UD ŁŚ, No. 107 Kościuszki Avenue.

³⁸ AUW Archives of the University of Warsaw, AO Personnel Files, file no. RP 6114.

³⁹ APW, AO, no. 5271.

⁴⁰ AZ ŁUW Workplace Archives of the Łódź Voivodeship Office, personnel file of Ignacy Gutman.

⁴¹ An interview with Michał Ptac–Borkowski by Ch. Kubiak, August 29, 1950, ŻIH, *Spuścizna Chany Kubiak* [The legacy of Chana Kubiak].

1945 he was employed by state-owned companies while simultaneously undertaking independent commissions for the designs of public buildings. He immigrated to Israel together with his family in 1958. There, he worked at the Bat Yam City Hall. During the interwar period the Gutman & Oli Company was the most sought-after design office in Łódź. The architects, commissioned by private investors, were the authors of designs for several dozen tenement houses, industrial facilities, and public buildings (fig. 8). Their work represented an adaptation of Modern postulates to local conditions.

THE ŁÓDŹ ARCHITECTURAL COMMUNITY IN THE 2ND HALF OF THE 1930S (1937–1939)

In spite of the slowdown caused by the financial crisis, the Łódź architectural community successively grew in size, reaching seventy in 1937 (tab. 3). Twenty-nine of its members completed their studies at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology.

Table 3.

The Łódź community of architects⁴² in 1937. Architects affiliated in the Architects affiliated in the Łódź Chapter of the Association of Polish Architects (SARP),⁴³ in the Association of Technicians of Łódź (ST),⁴⁴ and independent of any organization (Ind.),⁴⁵ including graduates of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology

No.	Given and Surname	Born	Diploma	Education
1	Stanisław Albrecht (SARP)	1910, Wrzeszcz	1933	Warsaw University of Technology
2	Antoni Begalle (ST, SARP)	1886, Rozdrażew	1910	Technical University of Munich
3	Jerzy Berliner (SARP)	1901, Łódź	1927	Warsaw University of Technology
4	Stanisław Cygie (SARP)	1890, Łódź	—	Vienna University of Technology
5	Henryk Czulda (SARP)	1899, Moskwa	1934	Warsaw University of Technology
6	Stefan Derkowski (SARP)	1899, Łódź	1930	Warsaw University of Technology
7	Izydor Fajnberg (Ind.)	1904, Łódź	1931	Warsaw University of Technology
8	Kazimierz Gawroński (SARP)	1896, Baranów.	1928	Warsaw University of Technology
9	Józef Ginsburg (SARP)	—	—	No data

⁴² J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., pp. 45, 47, 53, 54, 56, 60, 63, 64–70, 72–73, 74, 77–78, 80, 84–85, 89, 100, 104, 108, 109, 111, 115, 117–121, 133; APW, AO, no. 7263; APW, AO, no. 7925; APW, AO, nr 12509; APW, AO, nr 3208; APW, AO, nr 6471; APW, AO, nr 4699; APW, AO, nr 6363; APW, AO, no. 10822; S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce* [Architects and builders in Poland], Warsaw, 1954, p. 165.

⁴³ *Księga adresowa miasta Łodzi (...)* 1937–1939, Łódź 1937, pp. 61–62.

⁴⁴ *Ibid.*, pp. 57–59.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 13.

No.	Given and Surname	Born	Diploma	Education
10	Henryk Goldberg (SARP)	1884, Łódź	1911	Technical University of Hanover
11	Henryk Gromski (SARP)	1900, Tomaszów	1931	Warsaw University of Technology
12	Izaak Gutman (SARP)	1900, Łódź	1927	Warsaw University of Technology
13	Radosław Hans (ST, SARP)	1900, Pabianice	1930	Warsaw University of Technology
14	Brunon Haessner (SARP)	1895, Łódź	1931	Lviv Polytechnic
15	Brunon Hein (SARP)	1900, Łódź	1929	Warsaw University of Technology
16	Erwin Illichman (SARP)	1907, Łódź	1933	Warsaw University of Technology
17	Stanisław Janiec (SARP)	1903, Łódź	1931	Warsaw University of Technology
18	Cyprian Jaworski (SARP)	1907, Łódź	1935	Warsaw University of Technology
19	Emil Jeske (ST)	1880, Łódź	1920	Technical University of Strelitz
20	Józef Kaban (Ind.)	1886, Kraków	nd.	Technical University of Dresden (not completed)
21	Janusz Kahl (SARP)	1905, Warsaw	1935	Warsaw University of Technology
22	Franciszek Kędzierski (SARP)	1901, Jeżów	1928	Lviv Polytechnic
23	Ludwik Kirszbaum (SARP)	1904, Pabianice	1930	Warsaw University of Technology
24	Karol Kopeć (SARP)	1899	—	Lviv Polytechnic
25	Wacław Kowalewski (ST, SARP)	1891, Sieradz	1912	Lviv Polytechnic
26	Stanisław Romuald Kowalski (SARP)	1892, Warsaw	1922	Warsaw University of Technology
27	Mieczysław Kralkowski (SARP)	1894, Zgierz	1929	Warsaw University of Technology (Faculty of Civil Engineering)
28	Eugeniusz Krzeczkowski (SARP)	1883, Warsaw	1911	Kiev Polytechnic Institute
29	Władysław Kwapiszewski (Ind.)	1882, Kazimierz	—	Technical University of Dresden
30	Henryk Lewinson (SARP)	1883, Charków	—	Technical University of Darmstadt
31	Mieczysław Lewinson (SARP)	1899, Łódź	1932	Warsaw University of Technology
32	Paweł Lewy (SARP)	1884, Warsaw	-	Technical University of Dresden
33	Wacław Leyberg (SARP)	1907, Warsaw	1929	Gdańsk University of Technology
34	Kazimierz Lichtenstein (Ind.)	1906, Łódź	1935	Warsaw University of Technology
35	Leon Lubotynowicz (SARP)	—	—	No data
36	Mieczysław Łęczycki (SARP)	1897, Łódź	—	École Spéciale Paris
37	Mikołaj Majzuk (SARP)	1902, Kapuściany	1934	Warsaw University of Technology
38	Abraham Markusfeld (Ind.)	1906, Łódź	1930	Warsaw University of Technology
39	Bolesław Mołdawski (SARP)	1900, Łódź	1928	Warsaw University of Technology
40	Jerzy Muntz (SARP)	1890, Łódź	—	Technical University of Munich
41	Władysław Nowakowski (SARP)	—	—	No data

Table 3 cont.

No.	Given and Surname	Born	Diploma	Education
42	Ludwik Oli (SARP)	1889, Łódź	—	École Spéciale Paris
43	Hugo Pill (SARP)	1895, Łódź	1916	Kiev Polytechnic Institute
44	Stanisław Porczyński (SARP)	1888	—	Technical University of Dresden
45	Herman Prawitz (SARP)	1896, Łódź	1927	Gdańsk University of Technology
46	Jan Rodewald (ST)	—	—	No data
47	Tadeusz Rudnicki (SARP)	—	—	No data
48	Wilhelm Sawczyk (Ind.)	1884, Stanisławów	1910	Lviv Polytechnic
49	Józef Serwin (ST)	1882, Końska W.	1912	Tomsk Polytechnic University
59	Tomira Słońska (SARP)	1904 ,Warsaw	1927	Warsaw University of Technology
60	Kazimierz Sochaczewski (SARP)	1889, Wertijewka	1929	Warsaw University of Technology
61	Paweł Sperr (ST, SARP)	1891, Cracow	1919	Vienna University of Technology
62	Kazimierz Stabelski (ST)	1863, Zgierz	1886	Institute of Civil Engineers in St. Petersburg
63	Jan Stachowicz (SARP)	1909	1936	Warsaw University of Technology
64	Witold Szereszewski (SARP)	1879, Wola K.	—	No data
65	Emil Taler (ST)	—	—	No data
66	Zygmunt Wajnert (SARP)	1898, Łódź	1931	Warsaw University of Technology
67	Zygmunt Waszkiewicz (SARP)	1905, Łódź	1936	Warsaw University of Technology
68	Kazimierz Woźnicki (SARP)	1881, Wolbórz	—	Warsaw Polytechnic Institute
69	Alicja Zacharzewska (SARP)	1898, Kwaśno	1929	Warsaw University of Technology
70	Jan Zacharzewski (SARP)	1898, Vilnius	1928	Warsaw University of Technology

Although a simplification, it may be said that graduates of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology working in Łódź in the second half of the 1930s may be divided into two groups. The first consisted of active designers performing numerous works, mainly for private investors. In addition to the already mentioned Kowalski, Berliner, and Gutman, this group included Łódź residents Stefan Derkowski, Izydor Fajnberg, and Ludwik Kirszbaum as well as Pabianice-born Radosław Hans. Abraham Markusfeld and Kazimierz Lichtenstein also deserve to be included in this group as well as to receive special notice as their designs were built outside of Łódź. Stanisław Janiec may at least partially be included. He was mainly involved in managing construction jobs.

The second group was made up of full-time employees of public administration, Łódź residents Brunon Hein, Erwin Illichman, Cyprian Jaworski, Zygmunt Wajnert, and Zygmunt Waszkiewicz. Others, recruited from outside the city were Stanisław Albrecht, Henryk Czulda, Janusz Kahl, Mikołaj Majżuk, Kazimierz Sochaczewski, Tomira and Kazimierz Garoński, Jan Stachowicz, and Alicja and Jan Zacharzewski. However, infor-

mation gained during research does not allow the precise description of the architectural work of Henryk Gromski,⁴⁶ Mieczysław Lewinson,⁴⁷ or Bolesław Mołdawski.⁴⁸

GRADUATES OF THE FACULTY OF ARCHITECTURE OF THE WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY PERFORMING DESIGN WORK IN ŁÓDŹ (1922–1939)

During the 2nd half of the 1930s, the board of the Łódź Chapter of the SARP Association of Polish Architects was dominated by graduates of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology. Five of them sat on the seven-man board filing the positions of president, vice-president, and treasurer in 1937⁴⁹ and president, vice-president, secretary, treasurer, and scientific reviewer in 1938.⁵⁰

Radosław Hans was selected as president of the Chapter twice. He was described as the life of the party garnering the respect of the community, and boasting a large group of acquaintances and friends. Hans was the son of construction entrepreneurs Edward and Wiktoria née Szer. He was born on March 10, 1904 in Pabianice.⁵¹ He died on October 17, 1950 in Łódź.⁵² In 1938 he married Tamara Jankowska and had two children—Norbert and Ewa. Hans attended Jędrzej Śniadecki High School in Pabianice from which he graduated in 1923 and subsequently the Faculty of Architecture of the Warsaw University

⁴⁶ Henryk Gromski (1900–1975), studied at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology over the years 1921–1931. In Łódź, he worked on the construction of the hospital on Żeromskiego Street and the ZUS housing estate in the area of Sanocka Street. He was the author of the Polish Radio broadcasting center at No. 130 Narutowicza Street. He lived and worked in Łódź after the war; Compare with: J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., pp. 64–65; APW, AO, no. 3433; APŁ, AmŁ, file no. 64525, Gromski Henryk.

⁴⁷ Mieczysław Lewinson, born in 1899, the date and circumstances of his death are not known. He completed the Real School of the Merchant Assembly in 1918 and studied at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology over the years 1918–1932. In 1920, while serving in the 31st Kaniowski Rifle Regiment, he lost his foot as a result of an accident. Over the years 1929–1931 he was awarded a fellowship by the Ministry of Public Works. Collecting his stipend he was obligated to seek employment in the Ministry; compare with J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 84; APW, AO, no. 3437.

⁴⁸ Bolesław Mołdawski, born in 1900, the date and circumstances of his death are not known. Over the years 1907–1918 he attended the Trade School of the of Merchant Assembly. He studied at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology over the years 1920–1928. He was the owner of a mechanical weaving mill producing textiles at No. 43/45 Śródmiejska Street, his only documented architectural work is the design for the tenement house at No. 51 Lipowa Street; compare with APW, AO, no. 3208; APŁ, Łódź District Court team, file no. RH10058, Bolesław Mołdawski, Eng. — mechanical weaving mill; AZ UMŁ, Architectural–Construction Acts of the UD ŁP Department of Urban Planning of the Łódź–Polesie District Office, No. 51 Lipowa Street.

⁴⁹ *Księga adresowa...*, op. cit., p. 61.

⁵⁰ *Komunikat SARP*, 1938, no. 6, p. 5.

⁵¹ AZ ŁUW, Personnel File of Radosław Hans.

⁵² *Architektura* [Architecture], 1950, no. 12, p. 350.

of Technology over the years 1923–1930.⁵³ Upon receiving his diploma he worked in the Voivodeship Office in Łódź (1930–1933), lectured at the Building Crafts School (1931–1934), and managed his independent architectural studio⁵⁴ (fig. 9). In November of 1939, upon refusing to sign the Deutsche Volksliste and accepting commissions from the German police, Hans and his family moved to Warsaw. There, at No. 48 Nowogrodzka Street, he ran a design office, which was later transformed into a construction company. After the Warsaw Uprising the Hanses returned to Łódź where Radosław took up employment with the Higher School of Fine Arts and the Reconstruction Department of the Voivodeship Office, within the structures of which he participated in the reconstruction of Wieluń from wartime destruction. He also worked in the capacity of construction manager in the building of the theater on Dąbrowskiego Street in Łódź. Difficulties that appeared in the early phase of construction and unsubstantiated accusation of dishonesty resulted in the deterioration of his health and ultimately death from a heart attack in 1950. Eva Hans–Bykhovsky remembers her father as a man who was magnanimous, devoted to his family, always ready to help those in need, industrious, and practical.

Hans was accompanied by another graduate of the Warsaw University of Technology on the board of the Łódź Chapter of SARP—Stefan Derkowski. He was born in Łódź on August 20, 1899 to the family of Konstanty and Magdalena née Bujakiewicz—construction entrepreneurs. He died on April 25, 1964.⁵⁵ In 1921 Derkowski graduated from high school in Piotrków Trybunalski and commence his studies at the Faculty of Architecture, which he completed in 1930. Prior to completing his schooling he served in the armed forces over the years 1919–1921 in the Łódź General Military District.⁵⁶ Upon completing his studies he worked as the construction manager for the IV District of the Polish Army Corp. After 1945 he was employed by the Higher School of Fine Arts in Łódź, where he was the Dean of the Faculty of Spatial Art as well as at the newly formed Łódź University of Technology. After 1945 he also worked at the State Office for Industrial Construction where he served as the manager of the Urban Planning and Construction Studio.⁵⁷ During the interwar period Stefan Derkowski primarily designed single and two-story residential buildings, but also the buildings and sports complex for the MOWF Municipal Center for Physical Education on Łąkowa Street (fig. 10 and 11).

Among the numerous friends of Radosław Hans from his student years were Ludwik Kirszbaum and Izydor Fajnberg. They may be seen on a photograph made in the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology courtyard (fig. 12). Kirszbaum had the opportunity to meet both in school. Together with Fajnberg he attended the Bogumił Braun Philology High School in Łódź, and with Hans at the Real School in Pabianice starting with 1915. During their studies Hans and Kirszbaum worked together

⁵³ APW, AO, no. 7916.

⁵⁴ *Architektura* [Architecture], 1950, no. 12, p. 350.

⁵⁵ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 54.

⁵⁶ APW, AO, no. 6426.

⁵⁷ Information provided by Jerzy Derkowski, the son of S. Derkowski.

as witnessed by the preserved works in the collections of the ZAP Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology.⁵⁸

Ludwik Kirszbaum (fig. 13A) was born on July 12, 1904 in Łódź to the family of Boruch and Frajda. The date and circumstances of his death are not known. He graduated from school in 1922 and commenced studies at the University of Warsaw in the Mathematics Section of the Faculty of Philosophy.⁵⁹ One year later he was accepted by the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology, where he completed his diploma thesis in municipal design under Prof. Rudolf Świerczyński and passed his diploma examination with a “satisfactory” grade.⁶⁰ After completing his studies Kirszbaum worked in Łódź as an independent architect and was the author of numerous tenement houses (fig. 14).

Izydor Fajnberg (fig. 13B) was born on April 23, 1904 in Łódź and died on September 29, 1955 in Tel Aviv. As of 1916 he attended the already mentioned high school from which he graduated in 1922. In that same year he was unsuccessful in enrolling at the Faculty of Medicine of the University of Warsaw. The negative decision was justified as *numerus clausus*, a legally unsanctioned but real university practice that was a form of discrimination against people of Jewish heritage.⁶¹ He [was admitted] to the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology and studied there over the years 1923–1931.⁶² During the interwar period he was an expert witness.⁶³ In spite of being an active designer (fig. 15) he was never a member of any of the local organizations associating architects.

Following the outbreak of the 2nd World War he moved to Lwów (Lviv) where, following his refusal to accept Russian citizenship he was banished to Kazakhstan. In 1941 he joined the Polish Armed Forces in the East (Anders’ Army) and with it got through to Palestine where he took up permanent residence. He lived in Tel Aviv with his wife Inga and daughter Anat, where he worked as an architect in City Hall. In a letter from 1945 to Radosław Hans he wrote: “I’m living in Tel Aviv and working in my profession. I’m doing quite well.” To his sister Maria Wahlman in turn he openly complained: “Here, for half the year you’re wet with sweat and for the other half it’s from the rain.”⁶⁴ Fajnberg died prematurely from a heart attack. The recollections of his niece Anita Janowska paint him as an incurable optimist: “... Idek laughed even when he fell into a ditch and

⁵⁸ ZN Scientific Collections of the ZAP Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology, album no. 105, Surveyed Measurements of the Village of Dłutów; ZN ZAP Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology, file no. 12012–12024, Surveyed Measurements of the Pabianice City Hall.

⁵⁹ AUW, AO, file no. RP 19921.

⁶⁰ APW, AO, no. 7925.

⁶¹ AUW, AO, file no. RP 13551.

⁶² APW, AO, no. 7909.

⁶³ *Księga adresowa...*, op. cit., p. 13.

⁶⁴ A. H. Janowska, *Krzyżówka...*, op. cit., p. 121.

sprained his ankle. He always laughed.” Fajnberg’s wife, in writing to her sister-in-law, described her husband as a “prominent, brilliant architect.”⁶⁵

Abraham Markusfeld also finished Bogumił Braun High School. The son of Wolf and Bajla née Kupelman, he was born on June 8, 1906, but the date of his death and its circumstances are not known.⁶⁶ Markusfeld graduated from school in 1923 and started studying at the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology, which he completed in 1930.⁶⁷ Working in Łódź, he developed the design documentation for small structures as well as limited remodeling work on existing buildings. He also managed construction work. He has been erroneously considered the author of a family residence at No. 82 Jaracza Street. The author of the original 1927 plans was Karol Folkierski who, in the second half of the 1920s designed a building with surprisingly Modern elevations. Markusfeld only developed the documentation for a small adjustment in the already existing building.⁶⁸

The question of the creative work of Abraham Markusfeld is particularly interesting in light of his activity outside of Łódź. He also worked in Warsaw. He spent the years 1935–1937 in Palestine together with Jan Karnowski developing designs for residential buildings. Topical literature often repeats the hypothesis that a part of Markusfeld’s Palestinian designs were only signed off by him, but in reality were the work of Lucjan Korngold. However, there is no convincing proof.⁶⁹

Another resident of Łódź working in Warsaw was Kazimierz Lichtenstein—designer of interiors and coauthor of Koło’s TOR housing estate. Lichtenstein was born on May 2, 1906 in Łódź. Starting with 1915 he attended the Trade School of the Merchant Assembly as well as the Mathematics–Nature Sciences Municipal High School. In 1924 he graduated and started his studies at the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology, which he completed in 1935.⁷⁰ Lichtenstein’s only known Łódź design is the tenement house at No. 1D Żwirki Street. Its design is outstanding in its use of a three-dimensional ceramic cladding (the coauthor of the design and construction manager was Izaak Gutman).⁷¹ Lichtenstein spent the war in Great Britain where he and other graduates of the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology were commissioned by the Government in Exile with the development of the “London Plan”—a concept for the reconstruction of Warsaw from wartime destruction.⁷² After the war he worked as the municipal urban planner in Oxford, where he died in 1985.

⁶⁵ A. H. Janowska, *Krzyżówka...*, op. cit., pp. 37 and 123.

⁶⁶ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 100.

⁶⁷ APW, AO, no. 8432.

⁶⁸ AZ UMŁ, UD ŁŚ, No. 82 Cegielniana Street; AZ UMŁ, UD ŁŚ, No. 114–116 Cegielniana Street.

⁶⁹ This hypothesis was formulated by N. Metzger-Szmuk, but was not confirmed by G. Rytel, the author of the biography of L. Korngold; G. Rytel, *Lucjan Korngold...*, op. cit., pp. 86–92.

⁷⁰ APW, AO, no. 9046.

⁷¹ AZ UMŁ, UD ŁŚ, No. 1D Żwirki Street.

⁷² M. Getka-Kenig, *Plan londyński. Niezrealizowana wizja odbudowy Warszawy (1945–1946)* [The London Plan: The never implemented plan for the reconstruction of Warsaw (1945–1946)], Warsaw, 2021.

The research failed to uncover source material that could univocally characterize the ideological and stylistic affiliation of the discussed authors. On the basis of preserved official documentation as well as built architectural structures it is possible to come to the conclusion that the creative work of Hans, Gutman, Kirszbaum, Fajnberg, and Derkowski was primarily an adaptation of the Modern style to conform to local conditions in terms of the financial capabilities of the investors and the technological means of the contractors. His creative approach distinguished Stanisław Kowalski. He sought a national style in his early works. Satisfaction in incorporating the principles of social building appealed to Lichtenstein and Berliner. A faithful adherence to the postulates of Le Corbusier was characteristic of selected works of Berliner as well as the designs of Markusfeld, which were built in Tel Aviv.

GRADUATES OF THE FACULTY OF ARCHITECTURE OF WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY EMPLOYED WITHIN THE STRUCTURES OF THE ŁÓDŹ ADMINISTRATION (1929–1939)

Łódź was the Number Two city of the 2nd Republic of Poland during the twenty-year interwar period both in terms of population and number of residential buildings.⁷³ This being the case, the administrative organs of Łódź offered architects employment within their structures. In response to an announcement from April of 1935, six graduates of the universities of technology of Warsaw and Lwów (Lviv) applied for work as building inspectors. The position of district technician was offered to Erwin Illichman, born in 1907 in Radogoszcz, a town near Łódź, and a graduate of the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology from 1933.⁷⁴ Illichman worked in Łódź up to the outbreak of the war. His subsequent fate is not known. Zygmunt Waszkiewicz⁷⁵ and Zygmunt Wajnert⁷⁶ (whose professional experience included work on the BP Polish Bank in Warsaw and City Hall in Sochaczew) as well as Henryk Czulda (a staff member of the Command of the Łódź IV Corp district over the years 1935–1936, employee of the Building Inspector's Office over the years 1936–1939 and of the Municipal Building Construction Department in 1939),⁷⁷ from outside Łódź, Mikołaj Majżuk,⁷⁸ and Kazimierz Sochaczewski⁷⁹ all found employment with the Building Inspector's Office.

⁷³ *Mały rocznik statystyczny 1939* [The small statistical yearbook: 1939], Warsaw, 1939, pp. 57–65.

⁷⁴ APW, AO, no. 10767; APŁ, AmŁ, file no. 67534, Illichman Erwin.

⁷⁵ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 127; AUW, AO, file no. RP23460; APW, AO, no. 10822.

⁷⁶ APW, AO, no. 6363; APŁ, AmŁ, file no. 67587, Wajnert Zygmunt.

⁷⁷ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 53; APW, AO, no. 2890; APŁ, AmŁ, file no. 67612, Czulda Henryk.

⁷⁸ APW, AO, no. 12509; APŁ, AmŁ, file no. 67629, Majżuk Mikołaj; AZ ŁUW, personnel File of Mikołaja Majżuka.

⁷⁹ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., pp. 118–119; APW, AO, no. 4699.

Another administrative body recruiting architects for work was the municipal City Regulation Department, which is where Łódź-born Brunon Hein⁸⁰ and Cyprian Jaworski⁸¹ as well as Jan Stachowicz,⁸² Alicja Zacharewska (employed by the Royal Castle in Warsaw and in the District Land Office in Lublin earlier),⁸³ and Jan Zacharewski⁸⁴ from outside Łódź were employed.

Graduates of the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology were also employed by the Voivodeship Regional Planning Office in Łódź. They were Stanisław Albrecht (an employee of the Office over the years 1934–1937 who as of 1937 lived and worked in Warsaw and was a member of the National Guard after the war and held a managerial position in the BOS Warsaw Reconstruction Office and in state cinematographic companies, was the Ambassador of the People's Republic of Poland to the German Democratic Republic and the Netherlands),⁸⁵ Janusz Kahl,⁸⁶ and Tomira and Kazimierz Gawroński were employees of the Office over the years 1933–1939, employed earlier by the Poznań City Hall.⁸⁷

THE CONSOLIDATION AND BREAKUP OF THE ARCHITECTURAL COMMUNITY (1934–1939)

The many years of effort at integrating the community of Polish architects culminated in 1934 with the formation of the SARP Association of Polish Architects.⁸⁸ Thus, the Łódź association was disbanded and its current members became a part of the local SARP Chapter. With time, the enthusiasm accompanying the creation of a nationwide organization gave way to worldview-based conflicts.⁸⁹ Amidst the spectrum of positions rep-

⁸⁰ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 67; APW, AO, no. 7255; APŁ, AmŁ, file no. 66352, Hein Brunon.

⁸¹ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 70; WBH, collection of files of soldiers registered with the Regional Replenishment Commands, file no. II.56.16148, personnel file of Cypriana Jaworskiego.

⁸² J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 120; APŁ, AmŁ, file no. 67783, Stachowicz Jan.

⁸³ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 133; APW, AO, no. 3485; APŁ, AmŁ, file no. 67527, Zacharewska Alicja.

⁸⁴ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 133; APW, AO, no. 5846.

⁸⁵ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 45; APW, AO, no. 10753; Biography written by Stanisław Albrecht. September 8, 1982; manuscript held by Jolanta Karasiewicz and Jan Albrecht.

⁸⁶ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 73; APW, AO, no. 7263; AZ ŁUW, Personnel Files of Janusz Kahl.

⁸⁷ J. Strzałkowski, *Architekci...*, op. cit., p. 60, 118; AUW, AO, file no. RP5105; APW, AO, no. 6471; A. Przybylski, *Abisynia...*, op. cit., pp. 25–34, 395–399; APW, AO, no. 4636.

⁸⁸ *Architektura i Budownictwo* [Architecture and Building], 1934, no. 6, p. 171.

⁸⁹ M. Domińczak, "Faszyści" i "żydo-demokraci". Walka o wpływ w Stowarzyszeniu Architektów Polskich w latach 1937–1939 ["Fascist" and "Jew-Democrats": The battle for influence in the Association of Polish Architect over the years 1937–1939], *Glaukopis* 2024, no. 41, pp. 21–79; D. Konstantynów, Żydzi i architektura (z perspektywy polskiego nacjonalizmu lat trzydziestych XX wieku) [The Jews and architecture (from the perspective of Polish nationalism of the 1930s)], *Kwartalnik Historii Żydów* [Jewish History Quarterly], 2009, no. 4, pp. 411–425.

resented by members of all the local chapters of the association, the Łódź delegates tried to maintain a middle-of-the-road position. During the meeting of May 6, 1937, Łódź resident Waclaw Leyberg supported the objection of the Executive Board with respect to the “anti-Semitic incidents”⁹⁰ taking place at Warsaw’s schools of higher learning. At the same time, he declared his joining the nationwide initiative of Adam Koc.⁹¹ In turn, during the extraordinary meeting of May 29, 1937, Stanisław Albrecht voted against the vote of no confidence for the Executive Board and Jan Zacharewski made an effort at a substantive polemic with the demand to introduce an Arian clause.⁹²

During the nationwide convention of June 28–29, 1938 an amendment to the Statute was passed banning membership in the Association by members of Jewish heritage. The modified Statute was approved and came into force in 1939. Fifty-six members of the Warsaw Chapter of Jewish heritage were stricken from the list of members.⁹³

In the meantime at the Łódź SARP Chapter, April of 1938 saw the conclusion of the term in office of the Board. The newly elected Board announced the continuation of activities undertaken by its predecessors.⁹⁴ However, on August 19, 1938 the *Mały Dziennik* [Small Daily] reported that the “Association of Polish Architects of Łódź [...] has sent out letters to its Jewish members informing them that they had been stricken from the list of its members.”⁹⁵

The breakup of the Łódź architectural community was sealed by the outbreak of the war (fig. 16). It was during its course that Jerzy Berliner, Ludwik Kirszbaum, Mieczysław Lewinson, and Abraham Markusfeld vanished. Izydor Fajnberg, Kazimierz Lichtenstein, Brunon Hein as well as Tomira and Kazimierz Gawroński left the city irrevocably. For a brief period after the war Radosław Hans, Stefan Derkowski, Izaak Gutman, and Kazimierz Sochaczewski lived and worked in Łódź. For their part, Henryk Czulda, Henryk Gromski, Stanisław Janiec, Cyprian Jaworski, Janusz Kahl, Stanisław Kowalski, Mikołaj Majżuk, Zygmunt Wajnert, Zygmunt Waszkiewicz as well as Alicja and Jan Zacharewski found themselves places in the postwar reality.

APPENDIX

Over the space of the twenty-year interwar period, the architectural community of Łódź negotiated a road from a six-member group of the Association of Technicians in 1918 to an assembly of seventy, mostly associated in the regional chapter of the nationwide

⁹⁰ *Komunikat SARP* [SARP Communiqué], 1937, no. 3, p. 4; *Komunikat SARP* [SARP Communiqué], 1936, no. 11, pp. 42 and 45; *Komunikat SARP* [SARP Communiqué], 1937, no. 6/7, p. 5.

⁹¹ *Gazeta Lwowska* [The Lwów Gazette], 1937, no. 42, pp. 1–2.

⁹² *Komunikat SARP* [SARP Communiqué], 1937, no. 6/7, p. 13.

⁹³ *Komunikat SARP* [SARP Communiqué], 1939, no. 6, p. 5.

⁹⁴ *Komunikat SARP* [SARP Communiqué], 1938, no. 6, p. 5.

⁹⁵ *Mały Dziennik* [The Small Daily], 1939, no. 229, p. 7.

SARP organization in 1939. An important role in this process was played by graduates of the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology who launched their careers by building the first Modern housing estate in the city and dominated the architectural services market over subsequent years.

The architectural community of Łódź at the start of the 1930s was powered by both residents of Łódź, who upon completing their studies decided to return to their hometown, and people from outside the city who chose it in their search for employment in administration, which suffered from a shortage of qualified personnel. The explosive increase in the share of Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology graduates from three in 1930 to twenty-nine in 1937 had a significant impact on the architectural landscape of the city. The described architects were the coauthors of city spatial policy, they were independent designers who, as commissioned by private investors, designed and built over 300 buildings and as city officials verified documentation and looked over safety at construction sites.

Over the space of the twenty interwar years, graduates of the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology contributed to the professionalization of the Łódź architectural community, ushered in innovation in form, a novel approach to function, and their own societal roles. Their creativity remains a valuable material legacy as well as proof of the ambitions that the new century ushered in—far from homogeneous, but independent and as an independent nation.

OTHER RESIDENTS OF ŁÓDŹ WHO GRADUATED FROM THE FACULTY OF ARCHITECTURE OF WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY DURING THE TWENTY INTERWAR YEAR PERIOD

In describing the community of Łódź graduates of the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology during the interwar period it is not possible to bypass residents of Łódź who prior to 1939 did not undertake work in their hometown. This group includes Irena Bertig (née Lubowska, 1905–1977, diploma awarded in 1932), Jerzy Błaszczyk (1910–1992, diploma awarded in 1939), Wacław Broda (1898–1974, diploma awarded in 1930, prior to 1939 worked in Białystok and Lublin and as of 1945 in Łódź), Stanisław Chrabelski (1900–1977, diploma awarded in 1936, worked in Warsaw, participated in the Warsaw Uprising), Feliks Drutowski (born in 1901, diploma awarded in 1935), Stefan Jelnicki (1912–1984, lived and worked in Warsaw), Bohdan Kłopotowski (born in 1895, diploma awarded in 1928, worked in Piotrków Trybunalski), Zygmunt Konrad (1904–1955, diploma awarded in 1932, lived and worked in Warsaw), Jakub Łęczycki (born in 1904, dates of his death and the awarding of his diploma remain unknown, lived and worked in Warsaw where he was the author of numerous tenement houses), Czesław Łowkis (1906–1943, diploma awarded in 1936), Stanisław Marzyński (1904–1992, diploma awarded in 1930, lived and worked in Warsaw, after 1945 co-cre-

ated the POK Church Reconstruction Bureau), Halina Kriger (née Przeglasińska, 1913–2010, diploma awarded in 1939, professional work did not commence until after 1945 in Łódź) Marian Szychalski (1906–1980, diploma awarded in 1931, worked in Poznań and Warsaw prior to 1939, as of 1931 an active member of the Communist Party of Poland, after 1945 involved in political activities and service in the armed forces where he ultimately was advanced to the rank of marshal).

SUMMARY

With the conclusion of World War I, subject to conditions of a newly formed Polish State, Łódź was a large, second as to size, city. However, it had to face shortages in infrastructure as well as economic and social problems stemming from wartime damage to its industry. Over the initial years of the twenty-year interwar period the city had at its disposal a staff of construction engineers that was small and insufficient. It was supplemented over successive years by architects educated at foreign universities.

The subject of the paper is the description of the development of the Łódź architectural community during the twenty interwar years and the impact of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology on the professional community of the city and its architectural landscape. The architecture of Łódź of the discussed period has been the subject of research and publications. However, the sheer magnitude of Łódź's archival resources means they continue to be unexplored and undescribed.

The work is the outcome of conducted bibliographic research and archival queries relating to the biographies of selected architects and their creativity. The subject of research was current literature on the topic, press from the discussed period, and archival documentation accumulated by local government and state institutions as well as in the private family collections of the discussed designers.

It is the process of transformation of the Łódź architectural community, the impact of a young generation of designers on institutional structures and the architectural landscape of the city that are subject to analysis. Special attention was devoted to conflicts of generational and worldview character, the influence of external conceptual models on local design practices, and the importance of architectural competitions. What is presented is the dynamics of the development of the architectural community and the process of the coming onto the professional stage of a group of designers whose education took place in the reality of an independent Polish state. The article makes an effort to order information regarding the architectural community whose members, in spite of no spectacular nationwide careers, had an impact on the picture of the city and its architectural identity.

Key words: Łódź, architecture, twenty interwar years, Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology